



Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository



Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

ԲՃ. Ա. ԲՈՒԳՈՒՂԱՆ



ՌՌԻԴՈԼՖ

ՎԻՐԽՈՎ

619.

4 - 68F.

11.03.2013

20 JUL 2010 68

61q.
4-68f.
k m

Բժ. Ա. ԲՈՒԳՈՒԳԵԱՆ

ՌՈՒԴՈՒՆՔ ՎԻՐԽՈՎ

(ՄԻ ՊԱՏԿԵՐՈՎ)



1005
21499

Ս.-ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳ
«ՊՈՒՇԿԻՆԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ»
1904

Дозволено Цензурою. С.-Петербургъ, 21 Апрелья 1904 года.



ԲՈՒԴՈՒՅ ՎԻՈՒՈՎ.

„Пушкинская Скоропечатня.“ Лешгуковъ, 4.

Երևելի զիտնական և քաղաքական գործիչ Ռ.
Վիրխովը գերմանացի էր. վաճառականի որդի: Նա
ծնւել է 1821 թ. Պոմերանիայի Շիվելբէյն փոքրիկ
քաղաքում:

Նրա ամբողջ կեանքը աշխատանքով անցաւ:
Նա ձեռք բերեց նշանաւոր մարդու, դասախօսի և
զիտնականի հռչակ, բազմաթիւ աշակերտներ զրա-
ւելով աշխարհի ամեն կողմերից:

Նա բացատրեց մի շարք հիւանդութիւնների
ծագումն ու էութիւնը: Նշանաւոր աշխատութիւն-
ներ թողեց մարդաբանութեան և նախապատմական
հնագիտութեան վերաբերեալ. մինչև իսկ ինքն
անձամբ պեղումներ էր կատարում և այդ նպատակով
համբորդում էր Եգիպտոսում ու Կովկասում:

Վիրխովի գործունէութեան բազմատեսակու-
թիւնը ուղղակի զարմանալի է: Նա մի կողմից հան-
րամատչելի դասախօսութիւններ է կարգում բան-
ւորներին, միւս կողմից հրատարակում է հանրա-
մատչելի զիտական դասախօսութիւնների ժողովա-
ծու, որտեղ ինքը մասնակցում է իբրև հեղինակ՝
գրելով բազմազան նիւթերի մասին:

Իբրև քաղաքական գործիչ՝ Վիրխովը հետևողական և եռանդուն ազատամիտ էր և «գերմանական ազատախոհ կուսակցութեան» հիմնադիրներից մէկը: Նա «կուլտուրական կռիւ» էր մղում կղերականութեան, միլիտարիզմի և ուրիշ խաւար ուժերի դէմ, որոնք խանդարում էին Գերմանիայի յառաջդիմութեանը: Նա հռչակաւոր Բիսմարկի թունդ հակառակորդն էր, որը և մի անգամ Վիրխովին հրաւիրեց մենամարտութեան, բայց մարտկութեան բաղդից՝ մենամարտութիւնը դուրս չեկաւ:

Դա նոյն երևելի Բիսմարկն էր, որ յաղթեց Ֆրանսիացիներին և այնպիսի մեծութեան հասցրեց Գերմանիան: Նա, որից վախենում էր ամբողջ աշխարհը, որը պետութիւնից 50 միլլիոն ռուբլի պահանջեց լեհացիներին գերմանացնելու համար, ծրարելով զնել այն հողերը, ուր ապրում էին նրանք գերմանական լծի տակ: Այդ կռիւը շարունակուում է մինչև այսօր. երկու կողմ բանկ է հիմնել կեանքի և մահւան կռիւ մղելու:

Վիրխովը մինչև անգամ Բերլինի քաղաքային խորհրդի անդամ էր և շատ բան է արել քաղաքի առողջական դրութիւնը բարելաւելու համար:

Մի Ֆրանսիացի գիտնական այնքան տիշտ ու լաւ է բնորոշում անմահ Վիրխովին, որ մենք օգտակար ենք համարում նրա խօսքերը մէջ բերել. «Վիրխովը իր ամբողջ կեանքում գործում էր չափազանց լայն ասպարիզի վրայ. նա գործում էր անսպառ արգասաւորութեամբ և անդադրում լարու-

մով, գործում էր արտադրելով, հետազօտելով, հաստատելով, կարգաւորելով, ուղղելով ու ընդհանրացնելով:

Վիրխովի անունը, որ կապուած է անհամար գիտողութիւնների, փորձերի և տեսական հայեացքների հետ, յայտնի է անբաղջ աշխարհին. նրան համարում են նոր ուղիներ յարաարտող, չեղաշրջում առաջ բերող և ամեն ինչ կարգի վնոց ու կապակցող խելքի տէր մարդ:

Որպէս ուսուցիչ նա ոչ միայն հազարաւոր մարդկանց օգտակար դիտելիքներ ու առողջ հայեացքներ է հաղորդել, այլ և չարութիւն է առել իր բաղձաթիւ աշակերանների ու սրանց աշակերտների աշխատանքներում և գիտութիւնը լցրել է բեղմնաւորող սաղմերով՝ աղղելով մերանքի նման մշտնջենասպէս»:

Բոլոր լուսաւոր երկիրներում ու քաղաքներում տօնեցին նրա 80-ամեակը. իսկ 1902 թ. մեծ մարզը չկար այլևս: Մարմինը մեռաւ, բայց նորա ողին ապրում է և կ'ապրի մինչև աշխարհի վերջը: Նա ամբողջ մարդկութեան պարծանքն է. նա տանիններորդ դարի մարդկային հանճարի գերբնական արդիւնքն էր:

Այն ընտրեալ բժիշկների ու բնաբորձների փորբիկ շրջանում, որոնց գործունէութիւնը չի սահմանափակուում միայն իրանց նեղ մասնագիտութեան մէջ, այլ վերաբերում է մարդկային գիտութեան բաղձատեսակ ոլորտներին, որոնց սղղեցութիւնը երևում է ոչ միայն զուտ գիտութեան որոշ շրջա-

նում, այլ իրանց հայրենիքի հասարակական ու քաղաքական կեանքում, ուր անջնջելի հետքեր են թողել—այդ մարդկանց շրջանում ամենապատաւոր տեղերից մէկն անկասկած Վիրխովին է պատկանում:

Այդ տեսակ մարդկանց անունը, ինչպէս ասում է մի բժիշկ, դրոշմւում է ոսկէ տառերով ոչ միայն բնաբանութեան էջերում, այլ և մարդկային կենսակրթութեան պատմութեան մէջ. նրանց փառքը հնչում է ոչ միայն իրանց հայրենի սահմաններում, թանգ է ոչ միայն իրանց ազդութեան համար, տարածւում է ոչ միայն իրանց մայրենի լեզուի աշխարհագրական սահմաններում՝ այլ և ստանում է իսկապէս միջազգային բնաւորութիւն, սփռւում է ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհում, մտնում երկրազրնդի բոլոր խուլ անկիւնները, որտեղ մատչելի է տրպազրական խօսքը:

Ա.

Մինչև 13 տարեկան հասակը Վիրխովը ապրում էր ծննդավայրում և սովորում էր ժողովրդական ուսումնարանում: Հետոյ նա պատրաստւեց վարժարան (գիմնազիա) մտնելու համար:

Նրա վերջին ուսուցիչը տեղական եկեղեցու երկրորդ քարոզիչն էր, որ ստիպում էր նրան թարգմանութիւններ անել ու գրել և թոյլ չէր տալիս ոչ մի քերականական կանոն անդիր անելու: Այդ էր նրա դասատուութեան եղանակը:

Այդ բանի շնորհիւ Վիրխովը այնքան սիրեց հին լեզուները, որ շատ անգամ թարգմանում էր և այնպիսի հատուածներ, որ նրանից չէին պահանջում:

Երբ Վիրխովը մտաւ վարժարան՝ տեսուչը այնքան դո՛ւ մնաց նրա իմացած լատիներէնից, որ այդ օրւանից դարձաւ տեսչի սիրելին ու այդպէս էլ մնաց մինչև վարժարանն աւարտելը:

Իսկ յունարէնի ուսուցիչը ոչ մի կերպ չէր հասկանում թէ ինչպէս կարելի է յունարէնից բան թարգմանել առանց քերականութիւնն անդիր զիտենալու և դրա համար էլ շատ անգամ մեղադրում էր Վիրխովին համարելով խաբէբայ:

Ու թէև ուսուցիչը նոյն իսկ ամենաարթուն հսկողութիւնից չետոյ չէր կարողանում որևէ չրթոյլատրւած ձեռնարկ գտնել Վիրխովի ձեռքին, բայց և այնպէս մինչև աւարտելը շարունակում էր կասկածներով հալածել նրան:

Իսկ երբ քննութեան ժամանակ աւետարանը յունարէն կարգալիս Վիրխովը փալլուն պատասխաններ տւեց՝ յունարէնի դասատուն յայտնեց միւս բոլոր ուսուցիչներին, որոնք լաւ թւանշան էին դրել, թէ ինքը պէտք է Վիրխովի դէմ ձայն տայ, որովհետև նրան բարոյսապէս հասուն չի համարում համալսարան մտնելու համար: Բարեբաղդաբար այդ առարկութիւնը անհետեանք մնաց:

Յունարէնի ուսուցչի բոլոր չարձակումները անկարող եղան համոզելու Վիրխովին, որ անպէտք է այն եղանակը, որով նրան լեզուներ է սովորեցրել իր ընտանեկան ուսուցիչը: Աւարտելուն պէս նա

առանց դժարութեան սովորեց խտայերէն, ինչպէս նաև երբայական լեզուն, որ պարտաւորիչ էր միայն աստուածաբան ուսանողների համար: Ընդհանրապէս Վիրխովին հետաքրքրում էին նաև լեզուները:

Վիրխովը վարժարանն աւարտեց իբրև առաջին աշակերտ և մտաւ Բերլինի ռազմա-բժշկական ճեմարանը:

Ուսանողների պարապմունքներին հսկում էր մէկը, որ ուշադիր հետևում էր իր աշակերտների զարգացման, նկատում էր նրանց գիտական հակումները և ամեն կերպ աշխատում էր աշակցել նրանց առաջադիմութեան:

Վիրխովը չորս տարի մնաց ճեմարանում և լսեց բժշկական գիտութիւնների բոլոր պարտադիր ու ոչպարտադիր դասընթացները. վերջացնելուց յետոյ պաշտպանեց իր աւարտագիրը (դիսերտացիա) և կարգւեց մի նշանաւոր պրոֆէսորի օգնական՝ դիակներ անդամհատելու դորժում:

Օղնական նշանակւելը վնասական ազդեցութիւն ունեցաւ Վիրխովի յետադաջ դորժունէութեան վրայ. դրանով նա հնարաւորութիւն ստացաւ անկախ գիտական աշխատանքներ կատարելու:

Իբրև պրոդէկտոր (օգնական պրոֆէսորի) Վիրխովը իր առաջին քայլերից իսկ դրաւեց ուսանող երիտասարդութեան ուշադրութիւնը: Նրա շուրջը հաւաքւեց ունկնդիրների մի փոքրիկ խումբ. Վիրխովը ինքը յաճախ լիշում էր այդ առաջին խմբակը, որի անդամներից ոչ մինը աննշան մարդ չեղաւ ապագայում:

Իսկ ինքը էլ ու մուտ ունէր յայտնի գիտնականների ու բժիշկների շրջանում: Բացի այդ նա մօտ ժանօթ էր Սընուլդ Մենդելսոնի հետ, որ նշանաւոր քաղաքական դորժիչ էր և Լասսալի բարեկամը: Այս մօտիութիւնը անհետեւանք չմնաց Վիրխովի սոցիալ-քաղաքական հայեացքների համար:

Բ.

Եթէ մինչև այժմ Վիրխովի անունը ու դորժերը յայտնի էին միայն մասնազէտներին, որովհետև վերաբերում էին գիտական հարցերի՝ 1848 թ. նա հռչակւում է ամեն տեղ: Այդ թւականի նշանաւոր դէպքերը նրան քաշեցին քաղաքական ասպարէզ ու դարձրին քաղաքական դորժիչ, ստիպեցին նրան զբաղւելու առողջաբանութեան խնդիրներով և հռչակեցին նրա անունն ու դորժերը:

Իանը այսպէս էր: 1847 թ. ամառւանից ըսկած Գերմանիայի տրեւելեան մասում՝ Միլեդիայում շատ զոհ էր տանում սովհարինքը: Վարչական մարմինները սկզբում ոչ միայն միջոցներ չէին ձեռնարկում համաճարակի հետ կռւելու համար՝ այլև ուղղակի լուութեան էին տալիս իրողութիւնը:

Մամուլը, որ այն ժամանակ համեմատական ազատութիւն ունէր, սկսեց բարձր ծայնով խօսել ամեն կողմ տարածւող համաճարակի մասին և կոչեր տպել ու օգնութեան հրաւիրել: Բժշկական դեպարտամենտը ևս իր կողմից մարդիկ ուղարկեց, ոտ տեղն ու տեղը ուսումնասիրեն համաճարակը:

սրանց թուումն էր նաև Վիրխովը: Դոցա նպատակն էր՝ հնար եղածին չափ հիմնաւոր ու զիտապէս ուսումնասիրել համաճարակը:

Որոշ ժամանակ անցնելուց յետոյ Վիրխովը վերադարձաւ տուն և Գիտական բժշկաբանութեան ընկերութեան մէջ կարգաց իր տեղեկազիրը այդ համաճարակի մասին: Այս տեղեկազիրը հրատարակելուց յետոյ ահագին փոթորիկ բարձրացաւ:

Բանից երևաց, որ Վիրխովը չի բաւականացել այն նպատակով, որ յանձնարարել էր նրան նախաբարութիւնը, այն է նեղ զիտական-բժշկական տեսակէտից միայն ուսումնասիրել համաճարակը՝ այլ նա ուշադրութեան է առել նաև պատմական, տնտեսական և առողջական պայմանները, որոնք նպաստել էին համաճարակի առաջ գալուն և այնքան արագ ու սոսկալի տարածելուն:

Այդ մի մեղադրական ճառ էր, ինչպէս ասում է մի բժիշկ, որ Վիրխովը կարգում էր նախարարութեան երեսին. անձնական զիտողութիւնների վրայ հիմնուած՝ նա պարզ ներկայացնում էր այն ծանր տնտեսական կացութիւնը և բարոյական ապականութիւնը, որ Սիլեզիայի գերմանացման արդիւնքն էր:

«Լեհացիները երկիրը գերմանացի ուսուցիչներ են ուղարկել, ասում է Վիրխովը իր տեղեկազրում, ու թողել են, որ աշակերտ և ուսուցիչ փոխադարձաբար մայրենի լեզու սովորցնեն միմեանց. և վերջի վերջոյ հետևանքը այն է լինում,

որ ուսուցիչները լեհերէն են սովորում իսկ երեսնները՝ ոչինչ: սրանով էլ վերջանում է բոլոր ուսումը»: Բացի այս՝ երկիրը հեռու է մնացած բոլոր քաղաքակրթիչ ազդեցութիւններից. միակ զիրքը, որ մատչելի է ժողովրդին՝ աղօթադիրքն է:

Գործերի այս անմխիթար դրութեան բաւական նպաստել է նաև կաթօլիկ հոգևորականութիւնը, որ ժողովրդին պահում է հոգևոր ստրկութեան մէջ: Նպաստել են ձևասէր աստիճանաւորները, որոնք լիովին անտես են անում ժողովրդի տնտեսական վիճակը, օգնութեան չեն հասնում նրան. նոյն իսկ դժբախտութեան տարիներում և ոչ մի հոգացողութիւն չունեն նրա բարեկեցութեան մասին:

Պակաս մեղաւոր չեն նաև Սիլեզիայի հարուստ կալւածատէրերը, որոնք ապրում են արտասահմանի մեծ քաղաքներում և ահագին զուճարներ են մտնում, մինչդեռ կարելի էր տանը աւելի քիչ փող ծախսել և զրամը աւելի արդիւնաւոր դործադրել:

Գալով սովհարիչների բժշկութեան, Վիրխովը ասում է, որ զրա դէմ անօգուտ են բոլոր դեղերը, որ անհրաժեշտ է սոցիալական վերանորոգում և զրանով միայն կր փրկել Սիլեզիան:

Իսկ այդ վերանորոգման էութիւնը պէտք է լինի «կատարեալ և անսահման ռամկավարութիւնը»:

Անմիտ բան է օրէնքի և աստիճանաւորների վրայ յօս պնելը. զբանցով շատ է պարճենում Պրուսիան (Գերմանիան). բայց չէ՞որ օրէնք ու

աստիճանաւոր կային այն ժամանակ, երբ ժողովուրդը հաղարներով կոտորուած էր սովից ու համահարակից:

Օրէնքը ոչ մի օգուտ չուաւ, որովհետեւ նա գրած թուղթ էր միայն. աստիճանաւորը նոյնպէս օգուտ չբերեց, որովհետեւ նրա գործունէութեան հետեանքը ևս գրոտած թղթերն եղան:

Կրկնուած ենք. աստիճանաւորը ցանկութիւն չունէր ու չէր կարող օգնել ժողովրդին. աղնր-լականութիւնը կեանքը մաշուած էր արտասահմանում ամենեւին չհողալով ժողովրդի կացութիւնը. իսկ գրամատէր-աղնրական կոչուած դասը Սիլեզացուն ոչ թէ մարդ էր համարուած, այլ բանւոր ձեռք. ինչ վերաբերուած է հողեօրականութեան՝ սա էլ թշուառ ժողովրդին «հատուցուած» էր խոստանում «երկնքում»:

Ժողովուրդն ինքը պէտք է իրան օղնի: Եւ որպէս զի չբանան այն սոսկալի պայմանները, որոնց մէջ ներկայուածս գտնուած է Սիլեզիան, անհրաժեշտ է մի շատ պարզ ու թեթեւ՝ բայց փորձուած ու լաւ միջոց՝ կրթութիւն իր գաւակներով՝ ազատութիւն ու բարեկեցութիւն:

Բանն այստեղ վերաբերուած է ոչ թէ հարինքով հիւանդին այս կամ այն դեղերով բժշկելուն, կամ՝ նրա սնունդը կարգի գնելուն և բնակարանն ու հազուստը ախտահանելուն՝ այլ 1¹/₂ միլլիոն ժողովրդի կենսակրթութեան, որ մեր հայրենակիցներն են և գտնուած են բարոյական ու քաղաքական զարգացման ամենաստոր աստիճանի վրայ:

Այս նկատուածներով Վիրխովը պահանջուած է ազգային վերակազմութիւն Սիլեզիայում: Վերին Սիլեզացիները լեզուով, ծագումով ու սովորութիւններով լեհացիներ են. այս հանգամանքը պէտք է մեզ ուղեցոյց լինի Սիլեզիան քաղաքակրթելիս:

Իսկ եթէ ցանկանում են ղերմանական ողի մտցնել այնտեղ՝ այն ժամանակ պէտք է հիմնել լեհական դպրոցներ և այնտեղ նշանակել այն տեսակ ուսուցիչներ, որոնք հանրամարդկային նպատակների ձգտէին, իսկ հասակաւորների համար պէտք է նրանց հասկացողութեանը չարմար գրքեր հրատարակել լեհերէն և այդպիսով օգտակար գիտելիքներ տարածել նրանց մէջ:

Պէտք է մեծ չափերով ձեռնամուխ լինել ժողովրդի կրթութեան գործին. պէտք է ստեղծել տարրական, երկրագործական և արհեստագիտական դպրոցներ. դպրոցը պէտք է բոլորովին անշատել եկեղեցուց. դասաւանդութիւնը պէտք է լինի ազատամիտ ուղղութեամբ, իսկ նրա հիմքը պէտք է կազմի դրական աշխարհայեացքը:

Այժմ ամենայարմար ժամանակն է մատուց սերնդի վրայ ազդելու, որովհետեւ համահարակի պատճառով շատ երեխաներ որբ են մնացել ու գրկել են բարոյական ազդեցութիւնից:

Սակայն անմահ Վիրխովը միայն դայուց սերնդների մասին չի մտածուած. նա ցանկանում է և չափահասների ինքնակրթութիւն: Սրա համար նա պահանջուած է որ մտցնեն զաւառական ու համայնական ինքնավարութիւն, առնեն ուղղակի և

արդար հարկեր, ոչնչացնեն բոլոր անձնական արտօնութիւնները, վերացնեն աւատական ծանր պարտաւորութիւնները, բարւոքեն երկրագործութիւնը, պարտիզպանութիւնը ու անասնապահութիւնը, կարգի դնեն ճանապարհները, հիմնեն դործարաններ և այլն:

Վիրխովը առաջարկում է, որ պետութիւնը իր ձեռքն առնի չքաւորներին աշխատանքով օգնելու գործի կազմակերպութիւնը. նա պետութեան պարտքըն է համարում հողալ, որ ամեն բանւոր առողջապահիկ պայմաններում ապրի: Աշխատանքները կազմակերպելիս պետութիւնը պէտք է օգնականի և խորհրդատուի դեր խաղայ: Նա ոչ մի կերպ չբարձր է արդելք լինի անձնական նախաձեռնութեան այս կամ այն աշխատանքն ընտրելիս:

Անհրաժեշտ է, որ չքաւորները խմբեն և դրանով հնարաւորութիւն ստանան կեանք վայելելու և զարարեն ուրիշներին միջոց ծառայել: Մարդ պէտք է աշխատի այնքան, որ ապահովի իր ու մերձաւորների կանոնաւոր գոյութիւնը. բայց նա իր ուժերը չպէտք է վատնի դրամագլուխ դիզելու համար:

Դրամագլուխը կեանքից վայելքներ ստանալու մի տոմս է և հարկ չկայ նրա նշանակութիւնը չափազանցելու:

Սեփականութիւն չունեցող աշխատաւորը պէտք է ընկերանայ պետութեան, դրամատէր ազնւականութեան կամ բազմաթիւ մանր սեփականատէրերի դրամագլխի հետ. և միայն այս ճանապարհով կարելի է բարւոքել սոցիալական կացութիւնը:

Դրամագլուխը ու բանւորական ոյժը պէտք է դոնէ հաւասար իրաւունքներ ունենան. յամենայն դէպքս չպէտք է թոյլ տալ, որ կենդանի ուժը ենթարկւի մեռած ուժին՝ դրամագլխին:

Վիրխով ասում է, մարդկութեան շտիր պահանջում էր, որ ես յայտնէի այն, ինչ որ ինձ համար դիտական նշմարտութիւն է. մինչդեռ նախարարութիւնը ինձ յայտնեց, որ իմ արած պահանջները, բացի մի քանի ուշադրութեան արժանի կէտերից, «հասարակապետական դառանցներ» են միայն:

Տեղեկագիրը այն հետեանքն ունեցաւ, որ վերին Սիլեզիայում մի քանի բուժական կէտեր հիմնեցին ու բաց արին ամենահասարակ որբանոցներ, որոնք սակայն շուտով կատարեալ անկման հասան:

Գ.

Վերին Սիլեզիայում արած դիտողութիւնները Վիրխովին դարձրին արմատական և նա իր հայեացքները ամփոփեց այս խօսքերում. «Կատարեալ և անսահման ռամկավարութիւն» և դա այն ժամանակ, երբ Բերլինում յուզուում էր 1848 թ, յեղափոդական շարժումը:

Նա իր ամբողջ քաղաքական գործունէութիւնը կենդրոնացրեց այն շրջանում, որին ինքն աւելի մօտ էր իբրև բժիշկ և համալսարանի անդամ: Նա պնդում էր, որ անհրաժեշտ է վերանորոգել բժշկների դասակարգը, բժշկական վարչութիւնը, հի-

ւանդների և աղքատների խնամատարութիւնը, հիւանդանոցների կազմութիւնը: Այս նպատակով նա սկսում է հրատարակել մի յատուկ թերթ հրապարակախօսական բնուրույթով:

Նէնց առաջին առաջնորդող յօդածում նա պարզեց հետեւեալ դրութիւնը. «Բժիշկները չբաւորների բնական փաստաբաններն են և սոցիալական խնդիրն իր խոշոր մասով ենթարկւում է նրբանց իրաւասութեան»:

Այդ խօսքերով որոշւում է այն ոգին և այն ուղղութիւնը, որով նա կուռն էր բժշկական վարչութեան ղեկավարների գէտ. այդ կռիւր մղելիս նա աչքի առաջ ունէր ոչ թէ բժշկների շահերը, այլ հիւանդների և չբաւորների բարիքը:

Նա համոզւած էր, որ բոլորովին ճիշտ է այն փիլիսոփայի ասածը թէ «եթէ ընդհանրապէս հրնարաւոր է մարդկային ցեղը ազնւացնել՝ ապա դրա միջոցը միայն բժշկաբանութիւնը կարող է ցոյց տալ»: Նա միանգամայն հաւատացած էր, որ երբ անհետանայ առանձին անհատների կամայականութիւնը հասարակական կեանքի ընթացքից և երբ բժշկաբանութիւնը մարդաբանութեան պէս հաստատուն հիմքեր ստանայ՝ այն ժամանակ բնախօսն ու բժիկը կ'անցնեն այն իմաստունների շարքը, որոնց վրայ չիմնւում է հասարակական կարծիքը:

Նրա կարծիքով բժշկաբանութիւնը մի գիտութիւն է մարդու մասին. ուստի և ոչ մի մարդկային բան նրանից չպէտք է բաժանել:

Նա պնդում էր, թէ բաւական է, որ պետու-

թիւնը ամեն քաղաքացու միջոց է տալիս ընդհանրապէս զոյուլթիւն պահպանելու. նա պահանջում էր, որ պետութիւնը օգնութեան հասնի ամեն քաղաքացու, որի բանւորական ոյժը անբաւարար է իր զոյուլթիւնը ապահովելուն:

Պետութիւնը պարտաւոր է ամեն քաղաքացու այնքան օգնելու, որ կարողանայ առողջապահիկ կեանք ունենալ: Այդ ուղղակի բղխում է պետութեան ըմբռնումից, ըստորում՝ պետութիւնը ամենքի բարոյական միութիւն է. ամենքի համերաշխ ու փոխադարձ պարտաւորութիւն ամենքի համար. ուստի չափազանց անկարգ բան է առանձին անհատների քրիստոնէական բարեգործութիւնով փոխարինել ընդհանուրի պարտականութեան կատարելը:

Ամենքն իրաւունք ունեն պետութիւնից պահանջելու, որ սեփականութիւնը ապահով լինի. միանգամայն իրաւունք ունեն պահանջելու նաև մարմնի ապահովութիւն, որովհետև այդ ամենազլխաւոր ու ամենաբնական սեփականութիւնն է:

Եթէ պետութիւնը թոյլ է տալիս, որ այս կամ այն հանգամանքների և պայմանների շնորհիւ իր քաղաքացիների դրութիւնը այնքան վատանայ, որ սովամահ լինելու վտանգին ենթարկեն՝ ապա նա ոչ մի բանաւոր իրաւունք չունի պետութիւն համարելու, և ոչ մի բարոյական հիմունք անձի և գոյքի անձեռնմխութիւն պահանջելու:

Բարեկեցութեան հիմքն են ապրող թիւնն ու կրթութիւնը. ուստի պետութեան պարտաւորութիւնը

5001
66170



է որքան կարելի է շատ կրթութիւն ու առողջութիւն ստեղծել ու պահպանել. իսկ այդ նպատատակին նա կարող է հասնել կաղձակերպելով ազգային կրթութիւնը ու հասարակական առողջապահութիւն:

Այս է պատճառը, որ Վիրխովը այնքան շատ էր կանգ առնում հասարակական առողջապահութեան հարցերի վրայ: Առանձնապէս նա մեծ ուշադրութիւն էր դարձնում համանարակների վրայ, որովհետեւ նրա կարծիքով համանարակը նոյնն է, ինչ որ նախազգուշացնող աղիւսակները (օրինակ՝ երբ ամեն օր կարգում ենք թէ այս ինչ քաղաքում կամ դիւղում այսքան հիւանդ է մեռել բզացաւից, հարինքից, քութեշից և այլն), որոնց նայելով՝ ինչպէս պետական մարդիկ, այնպէս էլ ամեն մի կրթւած անհատ, կարող է նկատել թէ ժողովրդի կեանքում առաջ են եկել ինչ որ փոփոխութիւններ, որոնց չի կարող ուշադրութեան չառնել նոյն իսկ ամենամանուկ քաղաքականութիւնը:

Վիրխովը պահանջում է Պրուսիայում հիմնել հասարակական առողջապահութեան ու կրթութեան նախարարութիւն. այս միացումը նա համարում է բնական և լիովին համապատասխան դիտութեան ու դործնական կեանքի շահերին:

Գործը պէտք է կաղձակերպի չատուկ այդ նպատակով հրաւիրւած մի համազումար, որի անդամները պէտք է լինեն հասարակական առողջապահութիւնը վերանորոգելուն ձեռնհաս անձեր: Ամեն տեղ պէտք է մտցնել ընտրողական սկզբունքը, բո-

լոր վարչական-բժշկական պաշտօնները պէտք է մրցումով բաժանել, այսինքն պէտք է տալ այն մարդկանց, որոնք ամենից լաւ և ամենից շատ են աշխատում իբրև բժիշկ ու վարիչ:

Ջրաւոր հիւանդները ու ինւալիզները պէտք է պահեն պետական հաշուով: Հասարակական առողջապահութիւնը պէտք է աչալրջութեամբ հետևի հասարակական կրթութեանը: Ոչ միայն երեխաների մարմնական կրթութեանը, մարմնամարզութիւնը և դասերի թիւն ու ժամանակը՝ այլ մինչև անդամ դասաւանդութիւնը պէտք է ենթարկեն բժշկական հսկողութեան: Նա պահանջում է, որ դպրոցներում աշակերտներին ծանօթացնեն տարրական փահրիզպահութեան ու նախազգուշական միջոցների հետ:

Ոչ պակաս էական վերանորոգումներ է պահանջում Վիրխովը նաև բժշկական կրթութեան դործում: Նա այն կարծիքին է, որ համալսարանի կոչումն է՝ նպաստել ժողովրդի փիլիսոփայական զարգացմանը և տարածել ընդհանուր կրթութիւն: Համալսարանը նրա համար չէ, որ արտադրի կամազուրկ մասնագէտներ. դատաւոր, բժիշկ ու մեքենագէտ վարժեցնելու տեղ չէ այն. ամենքն ընդհանրապէս պէտք է ամենալայն դարգացում ունենան:

Ուսանողները համալսարանում լսելու համար փող չպէտք է վնարեն. ով ընդունակութիւններ ունի բժշկաբանութեան՝ պէտք է պետութեան հաշուով ուսում առնի:

Ասելն աւելորդ է, որ ինչպէս այս վերանորոգումների ծրագիրները, այնպէս էլ Սիլեզիայից հա-

զորդած տեղեկութիւնները մեծ դժգոհութիւն առաջ բերին. այդ դժգոհութիւնը դարձաւ մի փոթորիկ, երբ Վիրխովը զիտական բժշկարանութեան ընկերութեան տարեկան նիստին կարդաց իրնշանաւոր տեղեկագիրը «1848 թ. համաճարակը» վերնագրով:

Դ.

Այս անձեղ վերնագրի տակ գտնուում էր ամբողջ չեղափոխական շարժման զնահատութիւնը, որ 1848 թ. սկզբին սոսկալի ուժով բռնեց ողջ Գերմանիան և վերջացաւ չետագէմ շարժման կատարեալ յաղթանակով: Նա այստեղ ցոյց է տալիս այն աչքի ընկնող դերը, որ խաղացին մի քանի բժիշկներ Գերմանիայում ու Փրանսիայում:

«Միթէ՞ այս ամբողջ շարժումը զուտ մարդկային բնաւորութիւն չունէր, միթէ՞ նրա հիմքերը (արդարութիւն, սէր, եղբայրութիւն, ազատութիւն) բաւականաչափ բարոյական ու բնական չէին, որ կարողանային պատրաստի հող գտնել նաև ուրիշ քաղաքակիրթ ժողովրդի մէջ. միթէ՞ բանը կուտուրայի ամենապարզ ու ընդհանուր հարցերին չէր վերաբերում:

Դեռ համաշխարային պատմութիւնը այդպիսի մի լայն, խոր ու արագ շարժում չէր տեսել, դեռ ոչ մի անդամ հասարակութիւնը այդպէս ակնհերձ չէր յայտնել իր համակրանքը դէպի չեղաշրջումը, որը հանդիսանում էր իբրև սկիզբ հասարակութեան կատարեալ վերակազմութեան:

Շատ ու շատ ցաւալի է, որ այդ շարժման ամենալաւ մասը ոչնչացրին: Մի քանիսը խօսում են չետագիծութեան, միւսները հասարակապետութեան, իսկ ուրիշները ժողովրդի ահասութեան մասին. այս ամենի մէջ մի փոքր ճշմարտութիւն կայ, բայց այդտեղ չէ ամբողջ ճշմարտութիւնը:

Նրանք հանրապետութիւնից չէին վախենայ, չէին ենթարկւել չետագիծութեան և առաջ չէին բերի ժողովրդի ահասութիւնը, — եթէ իրանք ոչնչութիւն չլինէին:

Նոգեկան հիւանդների նման իրանցից դուրս էին որոնում այն, ինչ որ իրանց ներսն էր գտնուում. իրանք իրանց խաբելով՝ արտաքին արգելքներ էին տեսնում ամեն տեղ և ընկան հոգեկան հիւանդների զրութեան մէջ:

Իւրաքանչիւր համաճարակ՝ մարմնական լինի թէ հոգեկան մեզ ցոյց է տալիս, որ ժողովրդի կեանքը գտնուում է անորմալ պայմաններում և մեր գործը լինելու է — ճանաչել այդ անորմալութիւնը և ցոյց տալ պետական գործիչներին, թէ անհրաժեշտ է վերացնել այն:

Իսկ եթէ մենք կարող ենք համաճարակը անմիջապէս վերացնել, զոնէ պարտաւոր ենք ցոյց տալու այն միջոցները, որոնցով կարելի է հիւանդութեանը բարեյաջող շնթացք տալ»:

Ահա Վիրխովի ճշմարիտ որ՝ ոսկի մտքերը:

Փրանսիական չեղափոխական շարժման պատճառը, որ տարածւեց և բռնեց ամբողջ Եւրոպան, Վիրխովը համարում է մասամբ գերման փիլի-

սովաշութեան և Լիւտերի ազդեցութեան հետեանք:

Վիրխովի կարծիքով հոգեկան համաճարակների ժամանակ մենք նկատում ենք միեւնոյն երեք աստիճանները, ինչ որ անհատի հոգեկան հիւանդութեան ժամանակ:

Հիւանդութիւնը սկսում է մերժողովորդաբար դրութիւնից և դնալով հասնում կատաղութեան. սրան յաջորդում է վիատութիւն, որ աստիճանաբար դնալով վերջանում է կամ առողջանալով, կամ բժացումով կամ թէ նորից դառնում է կատաղութիւն:

Այդ ժամանակ Գերմանիան դանում էր վիատ դրութեան մէջ, ուստի Վիրխովը խորհուրդ է տալիս բոլոր խելացի մարդկանց անմիջապէս խմբել ու միաբան դործ դնել բոլոր հնարներն ու միջոցները՝ բուժելու համար ամբոխին այդ վիատութիւնից, ներշնչելով և պատրաստելով նրան այն ամենը, ինչ որ անհրաժեշտ է այդ վիատութեանը հակակրչիւ ստեղծելու համար: Եւ նա մէջ է բերում մի շատ յայտնի հոգեբուժական օրէնք, ըստ որում այդ տեսակ հոգեկան հիւանդները ամենից լաւ բժշկւում են՝ աննկատելի մանկավարժական ազդեցութեան ենթարկւելով:

Վիրխովի քաղաքական դործունէութիւնը կասկածի ենթարկւեց: Արդէն մտածում էին մի կերպ նրանից ազատել, բայց դեռ չէին համարձակւում ձեռք տալ երիտասարդ դիտնականին:

Շարիտէ հիւանդանոցը, որտեղ ծառայում էր Վիրխովը, մի ինչ որ պատճառով համարւում էր

անկախ ընտրողական շրջան. սա ունէր 250 ընտրող՝ բժիշկ, աստիճանաւոր, ծառայող: Ընտրութիւններին մասնակցում էին նաև հիւանդները: Ինչպէս ամեն տեղ, այնպէս էլ այստեղ չափազանց կենդանի ժողովները հիւանդներին ուղղակի վնասում էին, որովհետև առանց առողջութեանը վնասելու անկարելի էր շատ անգամ 5 ժամի չափ շարունակ մնալ մարդկանցով լիքը շէնքում և ականջ դնել թեկնածուների յուզիչ ու յուզւած ճառերին: Մի անգամ մինչև իսկ ստիպւած եղան թիկնաճառի կիսին նիստը փակելու, որովհետև հիւանդները ըսկսել էին սաստիկ հազալ:

Վիրխովը բողոքեց դրա դէմ. «մենք նոյնքան հակառակ ենք, որ հիւանդանոցները քաղաքական հիմնարկութիւններ դառնան, որքան բողոքում ենք, որ նրանց դարձնում են կրօնական քարոզութիւնների օջախ. երկուսն էլ պէտք է միանգամայն վերացնել հիւանդանոցներից»:

Վիրխովին ենթարկեցին դատի և պաշտօնից զրկեցին. սակայն քիչ չետոյ պաշտօնը նորից տւին իրան, բայց վարժի մի մասը կտրեցին և զրկեցին ծրի բնակարանից հիւանդանոցում:

Այս պայմաններում՝ շարունակ արծակւելու վտանգին ենթակայ, նա չէր կարող իր դիտական դործունէութիւնը շարունակել, նոյն իսկ եթէ հրաժարւելու լինէր հասարակական ու քաղաքական բոլոր դործերից:

Նա այն բնաւորութիւններից չէր, որ կարողանար անմասնակից դիտող լինել քաղաքական պայ-

քարի. նա չէր կարող թաղել իր աշխատանոցի անդորրութեան մէջ զիտական պարապմունքներին անձնատուր, երբ դուրսը կուռւմ էին մարդիկ հասարակական բարօրութեան համար:

Այդ ժամանակները մի ուրիշ համալսարան (Վիւրցբուրգի) լսելով Վիրխովի տարածայնութիւնների մասին նախարարութեան հետ, օգուեց հանգամանքից և նրան պրոֆէսորի պաշտօն առաջարկեց: Վիրխովը դասախօսելու էր հիւանդ մարդու մարմնակազմութիւնից:

Դժար էր Վիրխովի համար Բերլինից հեռանալը, որտեղ այնքան զիտական աշխատանքներ էր սկսել ու վերջացրել, որտեղ աչքի ընկնող դեր էր խաղացել հասարակական ու քաղաքական կեանքում:

Իր թերթի վերջին համարում նա «մնաս բարև» է ասում ընթերցողներին ու Բերլին քաղաքին: «Այլևս զուր է պետութիւնից սպասել այն, ինչ որ մենք կարող ենք ձեռք բերել պարբերական մամուլի միջոցով. այսուհետև մեր նպատակը պէտք է լինի մտցնել ժողովուրդի մէջ հասարակական առողջապահութեան վերաբերեալ հարցերը, արծարծել նրա շրջանում օրւայ հացի և առողջապահիկ կացութեան խնդիրները և նորանոր քարոզիչների միջոցով լայն հիմունքներ ձեռք բերել նրանց վերջնական յաղթանակի համար:

Այն բժշկական վերանորոգութիւնը, որ մենք աչքի առաջ ունէինք, զիտութեան և հասարակութեան վերանորոգութիւնն է միանդամայն: Մենք

արծարծել ենք նրա սկզբունքները, որոնք իրանց ճամբան կրհարթեն նաև առանց այս օրդանի զոչութեան. մենք մեր տեղն ենք փոխում միայն և ոչ թէ զործր: Ոչ մանրագէտի առաջին, ոչ հիւանդի մօտ և ոչ էլ զիականատութեան ժամանակ ես չեմ մոռացել բարձր միաւորող սկզբունքներին ձգտելը:

Գուցէ սխալուած եմ, բայց համոզւած եմ, որ երբէք չեմ կարող հրաժարւել այն մտքից թէ մարդկային բնութիւնը մի է, ամենքն իրաւունք ունին ընդհանուր զարգացման, ամենքը պէտք է հաւասար իրաւունքներ ունենան»:

Նիմնելով բնութեան երևոյթների բազմազանութեան վրայ, ամեն երևոյթի օրէնքներն ուսումնասիրելով առանձին՝ Վիրխովը ենթադրում է, որ բնական օրէնքներն համաձայն՝ իւրաքանչիւր անհատական զոչութիւն իր անհատական պայմաններն ունի:

Նիւանդութիւնը բացառիկ բան չէ. հիւանդութիւնը վատ պայմաններում անցնող անհատական կեանքի արտայայտութիւնն է:

Իսկ համաճարակը մի չաչտարար է, որ ցոյց է տալիս թէ մասսաների կեանքում մեծ խանդարմունքներ կան:

Վիրխովը տարբերութիւն է դնում բնական և արհեստական համաճարակների մ'իջև. առաջինը պատահում է տարւայ եղանակները փոխւելիս, որոնց հետ փոխուում են և ապրելու պայմանները, որովհետև մասսաները արհեստական միջոցներով չեն պաշտպանում իրանց այդ փոփոխութիւններից:

Սրհեստական համաճարակը արդիւնք է բոլոր դասակարգերին չվերաբերող, սուտ կենսակրթութեան. նրանց մատնանիշ են անուժ այն պակասութիւնները, որոնք պետական կամ հասարակական վատ կազմի պտուղ են. դրա համար էլ նրանցից առաւելապէս այն դասակարգերն են վնասուում, որոնք անկարող են օգտուել կենսակրթութեան բարիքներից: Յայտնի է, որ խելառութիւնը նոյնպէս կարող է համաճարակ դառնալ և ազգերի մէջ անմիտ շարժումներ մտցնել:

Միայն հոգեբուժութիւնն է, որ կարող է հնարաւորութիւն տալ պատմաբանին զլուխ չկորցնելու հասարակական կարծիքի և ժողովրդի արամադրութեան լաչն տատանումներից:

Ուստի բժշկութիւնը իր մեծ նպատակն իսկապէս իրականացնելու համար պէտք է մանի քաղաքական ու սոցիալական կեանքի մէջ, պէտք է ցոյց տալ այն պատճառները, որոնք արդելում են կենսական երևոյթների նորմալ ընթացքը. նա պէտք է ձգտի ու հասնի այդ պատճառները վերացնելուն և եթէ երբեք է հասնի՝ զրան՝ այն ժամանակ բրժշկութիւնը ընդհանուրի սեփականութիւն կը դառնայ (ինչ որ նա պէտք է լինի իսկապէս):

Բերլինից մեկնելու օրը Վիրխովը առաջարկութիւն արաւ երևելի մանկաբարձ Կարլ Մէեի ազկան, որ և համաձայնութիւն տւաւ նրա կինը լինելու:

Ե

Վիրխովը Վիւրցբուրգում եռուն գիտական գործունէութիւն ունեցաւ և հրապարակ հանեց մի շարք աշխատութիւններ, ի միջի այլոց բնապշութեան մասին: *)

Սյդ նպատակով նա շրջեց բազմաթիւ զիւղ ու աւաններ. հետազօտութեան արդիւնքը նշանակելի եղաւ, բայց ծանր աշխատանքով ձեռք բերւեց: Սյդաբնակութիւնը շատ թշնամաբար էր նայում նրա հետազօտութեան, իսկ մի անգամ ստիպւած եղաւ մինչև իսկ զիշերով փախչելու մի աւանից, որ ազատի տղէտ ամբօխի կատաղութիւնից:

Վիւրցբուրգում Վիրխովը շարունակում է ծրագտել միլենոյն նպատակների, բայց աստիճանաբար և հանդարտ. նա այլևս չի ձգտում յափշտակել, այլ աշխատում է համոզել. այստեղ նա հրապարակ է հանում աւելի շատ սառն դատողութիւն, քան բուռն կիրք. նրա անձի մէջ քաղաքական գործիչը ենթարկւում է գիտականին:

Բայց մի անգամ ևս նա ցոյց տւեց երիտասարդական աշխոյժ, երբ ուղարկեց Սպեսսար, սովից առաջ եկած համաճարակն ուսումնասիրելու:

Վիրխովը այս անգամ էլ բարեխղճութեամբ ու բազմակողմանի կերպով ուսումնասիրեց համաճարակը և նորից մատնացոյց արաւ այն սոսկալի սո-

*) Տես իմ «Առողջ և Հիւանդ երեխայի Հոգին» գրքերը:

ցիալական պայմանները, որոնք սովի և նրան ուղեկցող համաճարակի պատճառն էին հանդիսանում:

Եւ նրա առաջարկած բոլոր միջոցները չանգում էին այս եղրակացութեան. «ժողովրդի տեւական առողջութեան միակ զրաւականներն են կրթութութիւնը, բարեկեցութիւնն ու ազատութիւնը»:

Այս զեկուցման առիթով նորից յարձակւեցին Վիրխովի վրայ, բայց նա չէր վախենում, որովհետեւ ազատ ու անկախ գիտութեան առաջընթաց մարդիկներին մէկն էր: Նա գրում էր թշնամիների դէմ. այս ամենը մեզ համար չէ, այլ մեր ընդհանուր գործի համար. թող մեր տունը բաց տեղ լինի կանգնած, թող նա ամենքին մատչելի լինի, թող պարզ լինի ամենքի համար մեր հայեացքը, որովհետեւ մենք լուսինց չենք վախենում. ամեն բան պէտք է հրապարակական լինի:

Վիրխովի 7 տարի Վիւրցբուրգում մնալը այնտեղի համալսարանի կեանքում կազմում է մի փալլուն շրջան: Տեղի բժշկական ընկերութեան հանդիսաւոր նիստին, որ գումարուել էր Վիրխովի մեկնելու առիթով, ասել են, որ այս մեկնումը շարժում է մեր ընկերութեան հիմքերը:

«Վիրխովի հետ մեզանից հեռանում է ոչ միայն մի ազնիւ ու հաստատուն բնաւորութեան տէր ընկեր, ոչ՝ նրա հետ հեռանում է մի խիստ շնորհալի տարր, մեր ամենալաւ ուժը: Վիրխովի նշանակութիւնը մեր ընկերութեան համար ոչ այնքան նրա գիտական գործերն են, որքան էլ մեծ ու յափշտակիչ բան ունենան իրանց մէջ, նպաստաւոր ու

հրահանգիչ լինեն՝ որքան այն ոգին, որ ապրում է նրանց մէջ: Նրա մեծագոյն ծառայութիւնը այն մարդասէր ուղղութիւնն է, որին նա միշտ հաւատարիմ էր մնում. այս ընկերութեան մէջ Վիրխովը ոչ միայն մեծ հետադատող էր և զիտնական, այլ և որոշ ուղղութեան ներկայացուցիչ»:

Վիրխովի համար Վիւրցբուրգում լինելը անհեաւանք չմնաց. նա ինքն ընդունում է, որ շատ բան է սովորել այստեղ:

Նրա համար այս շրջանը մասնաւորապէս խտաբանական պրոցէսները ուսումնասիրելու շրջան էր. նա հաւաքում էր այն իրողութիւնները, որոնք յետոյ կազմեցին նրա երեւելի «վանդակային խտաբանութիւնը»:

Վիրխովը նորից եկաւ Բերլին և նորից մտաւ այն համալսարանը, որտեղից 7 տարի առաջ դուրս էր եկել, բայց այս անգամ իբրև «ամբողջ գիտական աշխարհի ուսուցիչ», փառքի զազաթնակէտին հասած:

Այս ժամանակներն է սկսւում Վիրխովի զբաղրոցը, որ գնալով տիրապետող ազգեցութիւն է ստանում զիտութեան մէջ:

Վիրխովը չէր պարծենում ոչ իր բազմացեղ և բազմաթիւ աշակերտներով, ոչ էլ այն բանով որ նրանցից շատերը շարունակում էին աշխատել իր գծած ուղղութեամբ, և բաւական հարստացնում էին զիտութիւնը:

Իր ամենամեծ պարծանքը և զլխաւոր ծառայութիւնը նա համարում էր այն, որ աշակերտնե-

րին սովորեցրել է անկախ մտածել, պատրաստել է նրանց ազատ քննադատութեան համար: Եւ միայն այն բանի շնորհիւ, որ անաչառութիւնն ու քննադատական վերաբերմունքը նրանց համար մարմին ու արիւն է դարձել, հնարաւոր եղաւ այսպիսի երևոյթ. ամենից անխնայ քննադատութիւնները դրւում էին նրա աշակերանների ձեռքով և ամենալուրջ ընդդիմութիւնը նրա ուսմունքին ցոյց տւին իր իսկ ստեղծած դպրոցի սաները:

Վիրխովը մի անգամ ասել է, ամենափայլուն յաղթանակը, որին կարող է սպասել որեւէ ուսուցիչ այն է, երբ ինքն ուսուցիչն իր իսկ աշակերտից կարող է մի բան սովորել, որովհետեւ այդ ժամանակ նորից զարթնում է այն ստեղծադործ միտքը, որին ինքն անձնատուր էր եղել մի ժամանակ: Այս տեսակ յաղթանակներ շատ է բաժին ընկել Վիրխովին:

1856 թ. աշնանը վերադառնալով Բերլին, Վիրխովը այստեղի ախտաբանական մարմնակազմութեան բաժինը գտնում է բոլորովին անուշադիր թողած: Նա սկսում ու մեծ ջանքով կարգի է բերում ամեն ինչ: Ամեն բանի կարողանում էր ձեռքը հասցնել. նա ստեղծեց ախտաբանական մարմնակազմութեան թանգարան, դասախօսում էր համալսարանում և խմբադրում իր երեւելի բժշկական թերթը «Իւլան» (արխիւ) անունով:

Վիրխովի զիտնական հռչակն այնքան մեծանում ու տարածւում է, այնպիսի հեղինակութիւն է համարւում առողջագիտութեան հարցերում, որ

Նորեգիայի կառաւարութիւնը նրան է յանձնում 1859 թ. ուսումնասիրել բորոտութիւնը:

Շուտով նա նորից դորս է գալիս հասարակական ու քաղաքական կեանքի ասպարէզ. 1861 թ. նրան ընտրում են Բերլինի քաղաքային վարչութեան անդամ և քաղաքը նրան է պարտական իր առողջական բարեկազմութեամբ:

Հետևեալ տարին՝ 1862, նա Պրուսական սէյմի անդամ ընտրվեց. ահա այդ ժամանակ նա հիմնեց յառաջագէձ կուսակցութիւնը ու դարձաւ նրա զլխաւոր առաջնորդը:

Նրա շնորհիւ այս կուսակցութիւնը մեծ նշանակութիւն ստացաւ և ոչ մի անգամ կոմպրոմիս չարաւ հօր Բիսմարկի հետ, որի համար և Վիրխովը հրաւիրեց իր վրայ նրա բարկութիւնը:

Յայտնի է այն դերը, որ Վիրխովը խաղաց իբրև ընդդիմադիր կուսակցութեան առաջնորդ՝ կառավարութեան ու Սէյմի միջև պատահած կոնֆլիկտի ժամանակ 1863 թ.:

Նա հանդէս է գալիս իբրև բողոքող «Լանդոնի յանձնաժողովի» վճռի դէմ, որով Շլէզլիգ-ձոլշտէյնի հողերի մի մասը անցնում էր Իանիային: Այս վճիռը խիստ ընդդիմութեան պատահեց ժողովուրդի կողմից:

Իր փայլուն եառն այս առիթով նա վերջացնում է այս խօսքերով. «Թող զերման իշխանները զոհեն օրինականութեան հիմունքները («Թազաւորի պէս») ևրոպական նպատակայարմարութեան համար, թող նրանք աքսորեն զերման իշխանական

ցեղերին, որովհետև այդ հանելի է Դանեմարքին, թող իրար չեսեից մէկ-մէկ դոհ բերեն գերմանական երկիրները, որովհետև իշխանները գաւառանում են միմիանց, թող թոյլ տան նրանք, որ Դանեմարքը կորզէ մեր լաւագոյն գաւառներից մէկը:

Բայց, պարոններ, հեռու չէ ժողովրդի վրէժը այդ գաւառանութեան համար:

Այդ տեսակ գործերը ոչ միայն անցնում են համաշխարհային պատմութեան էջերի վրայ, այլ և արիւնոտ տառերով գրւում են ժողովրդի սրտերում. և նա երբէք չի մոռանայ այդ»:

Նետեանքն այն եղաւ, որ պատգամաւորների մեծ մասը միացաւ Վիրխովին և մերժեց նախարարութեան այդ միջնորդութիւնը:

2

Այս շրջանում արտասանած նաւերը նրան գրին մեծ քաղաքական գործիչների շարքը. Ֆինլանսական խնդիրներում ամենափայլուն ղեկուցողներից մէկն էր նա և նախարարութեան խաբողանը՝ նախահաշի քննութեան ժամանակ:

Նա պահանջում էր որ քիչ ծախս անեն զինւորման, բերդեր շինելու ու պատերազմական նանապարհներ անցկացնելու վրայ և ընդհակառակն շատ ծախսն ժողովրդի կրթութեան և առողջապահութեան, հիւանդանոցները շատացնելու, կլինիկաներ կառուցանելու, Բերլինի կոյուղիները լաւացնելու համար և այլն:

Աւստրո-պրուսական և Փրանսա-պրուսական պատերազմի ժամանակ Վիրխովը ամենաեռանդուն մասնակցութիւնն ունեցաւ վիրաւորներին խնամելու գործում. նա կազմակերպում էր պրուսական ախտահանիչ խմբերը և բարակներ էլ կազմում պատերազմի դաշտում:

Ազգային լուսաւորութեան նախարարութեան առաջարկով Վիրխովը 1869 թ. մի ղեկուցում պատրաստեց վարչական հիւանդութիւնների մասին: Այդ ղեկուցումը հիմք դարձաւ բազմաթիւ առողջապահական միջոցների, որոնք ձեռնարկւեցին վարչական հիւանդութիւնների դէմն առնելու համար: Այսպէս, օրինակ, վարչական կարգերի արդիւնք համարւեցին ողնաշարի ծռւելը, կարճատեսութիւնը, վարակիչ հիւանդութիւնների տարածւելը՝ ինչպէս աչքացաւ, և այլն:

Փրանսիայի և Պրուսիայի միջև բռնկած պատերազմը 1870 թ. խորապէս ցնցեց Վիրխովին և նա իր «Իււանում» զգացած էջեր նւիրեց նրան: Ահա օրինակ մի քանի մտքեր. «Շատ ցաւալի է, որ ինչքան էլ ուղենանք՝ մենք անկարող ենք այս դէպքում մեզ պատերազմ չայանող կառուարութիւնը բաժանել այն ժողովրդից, որին նա քաշել է պատերազմի դաշտ. մենք շատ լաւ ենք դիտակցում թէ որքան ենք պարտական այդ ժողովրդին»:

Այս պատերազմը նա համարում է տղիտութեան հետեանք. իսկական դիտութիւնը հումանական զիտութիւնն է՝ նրա կարծիքով: Նա կոչ է ա-

նուժ բժիշկներին, հրաւիրելով նրանց պատերազմի ժամանակ մարդասիրութեան պաշտօնեայ հանդի- լանայ և անխտիր բարութիւն անել բոլորին:

«Բայց մենք միշտ պէտք է չիշենք, որ վերա- դոյն խնդիրները չեն վճռուժ պատերազմի ժամա- նակ. դրա համար հարկաւոր է տւողական աշխա- տանք խաղաղութեան օրերուժ. հուժանական զիտու- թիւնը ու զործունէութիւնը պէտք է դառնան բո- որ հասարակական կարգադրութիւնների հիժքը և բոլոր մասնաւոր ձգտումների նպատակը:

Պատերազմի ժամանակ մենք չպէտք է մոռա- նանք, որ մենք կուժում ենք այն ազգի հետ, որը՝ մեր ազգից չետոյ՝ ամենից շատ զոհեր է տւել մարդկութիւնը ազատելու համար և որ խաղաղու- թեան ժամանակ մենք կարող ենք այդ ժողովր- դի հետ միացաժ. փոխադարժ ժրցման ամենալիհ օրինակը հանդէս բերել նշմարիտ մարդկային գոր- ժերուժ:

Յեղափոխութեան մեժ սկզբունքները, որ սուա կերպով այժմ դրւժում են մեր դէժ, զուցէ ոչ մի երկրուժ այնքան կուսակիցներ չեն գաել, որքան նրանց մէջ, որոնք այսօր զինւաժ կանգնել են Յրան- սիայի դէժ:

Եւ նրանք մի ժամանակ կը պարզեն իրանց համար, որ մենք իսկապէս կուիւ ենք մղուժ տգի- տութեան դէժ և նրանից բղխող ստութեան, ան- բարոյականութեան ու մեժամտութեան դէժ»:

Պակաս հետաքրքրական չէ նաև նրա այն յօդ- ւաժը, որ լոյս տեսաւ իբրև պատասխան այն բո-

բոլոր չարժակուժներին ու մեղադրանքներին, որ թափուժ էին Յրանսիայի զիտնականները զերմանա- ցի զիտնականների վրայ:

«Բաղաքականութիւնը բաժանուժ է ազգերին, զիտութիւնը՝ միացնուժ:

Ուստի մենք ցանկանուժ ենք, որ Ֆրանսիացիք հասնեն ինքնավարութեան, որովհետև զերման հա- սարակական կեանքի այդ հիժնական ձևը լիովին կարող է ապահովել ազգերի ներքին ազատութիւնը ու խաղաղութիւնը»:

Երբ Բերլինուժ հրաւիրւեց 10-դ միշազգային բժշկական համազուժարը՝ Վիրխովը իր «Իլւանուժ» ջերժ էջեր նւիրեց այդ հարցին, որոնցով աշխատուժ էր համողել Ֆրանսիացի զիտնականներին թէ զեր- մանացիք նրանց կրնուժնեն պատշաժ կերպով:

Համազուժարները Վիրխովի կարժիքով կարող են նպաստել, որ մարդիկ փոխադարժաբար մօտե- նան ու հասկանան իրար. այս կողմից համազու- ժարը խաղաղութեան միջոց է:

Փոխադարժաբար չարգելով միժեանց և նանա- չելով մէկը միւսի արժանիքը՝ մենք կը կոււենք ոչ թէ զէնքով ու վիրաւորանքով, այլ ապացոյցներով: Եթէ միժեանցից բան սովորելն ամօթ չէ, ապա՝ զուր է արհեստական արգելքներ ստեղժելը և դրանով անժնական չարաբերութիւնները զժւարաց- նելը ու անհնարին դարժնելը: Ուրեժն ցոյց տանք աշխարհին, որ բժշկութեամբ պարապելը ազնւաց- նուժ է մարդկանց և մօտեցնուժ մարդասիրութեան իղէալին:

Աշխատենք ընդհանուր գործի համար թէ պատերազմի և թէ խաղաղութեան ժամանակ. օգնէնք վիրաւորներին, բժշկէնք հիւանդներին, որ բանակին էլ պատկանեն նրանք, որովհետեւ մենք՝ բժիշկներս չենք որ պատերազմ ենք ստեղծում և մե՛զ վրայ է ընկած ամենից առաջ՝ նրա սարսափները թեթեւացնելու և պառակտման ու ատելութեան տեղ հաշուութիւն ու միութիւն գնելու ազնիւ պարտականութիւնը:

Մրանս-Պրուսական պատերազմից յիտոյ Վիր-խովր հեռացաւ քաղաքական ասպարիզից: Նա զրեց իր բարեկամներին. ես հիմա անպէտք եմ երկրի ներկայացուցիչը լինելու. ներկայումս տիրող արամադութեան ժամանակ ես ոչինչ չունեմ պարլամենտում անելու. դուցէ ես ապրե՛մ մինչև այն օրը, երբ իմ ձայնը նորից պէտք էր դայ ժողովուրդին. այն ժամանակ ես կերթամ, եթէ ինձ կանչելու լինին.— իսկ այժմ չեմ կարող:

Նա Գերման մարդաբանական ընկերութեան հիմնադիրներից մէկն եղաւ 1869 թ. և մինչև մահը մնաց նոյն ընկերութեան նախագահ: Ինքն էր շատ տեղ անձամբ պեղումներ անում: Բերլինում նա հիմնեց հագուստների և կարասիների թանգարան: Նրա ստեղծածն է նոյնպէս Բերլինի արհեստաւորների միութիւնը. սրանց շրջանում յանախ կարգում էր դասախօսութիւններ և շատ կարեւոր խնդիրներ էր շօշափում. օրինակ կանանց հարցը: Նա պահանջում էր հաւասար իրաւունքներ կանանց համար և

միատեսակ դաստիարակութիւն երկու սեռի դպրոցներում:

Ընդհանրապէս շատ յաջող ու հետաքրքրական են Վիրխովի այն ճառերը, որոնք վերաբերում են դպրոցների և համալսարանների վերանորոգման, որովհետեւ տա՛ի ու կէսից աւելի նա մասնակցութիւն ունէր դպրոցական նորոգութիւնները քննելու գործում:

Նա պահանջում է, որ այն ամենը՝ ինչ որ բորովին հաստատուած դիտակտն ճշմարտութիւն է համարում, ամբողջապէս մատչելի դառնայ ազգի ընդհանրութեան: Ազգը այդ ամենը պէտք է առնի իր մէջ, դործապրի և շահեցնի, պէտք է շարունակի աշխատել նրա վրայ: Ուստի պէտք է զգուշանանք և ժողովրդի՝ մանաւանդ ուսուցիչների զլուխը չբարկեմք է լցնենք այնպիսի բաներ, որոնք դեռ ենթադրական են մեզ համար:

Ամբողջ ազգին հետաքրքրող խնդիրները հետազօտել ամեն մարդ կարող է և ոչ ոք իրաւունք չունի արգելելու նրան. դա հետազօտութեան ազատութիւնն է. բայց հարցը, չվճռած խնդիրը՝ ուսուցման նիւթ չպէտք է դառնայ:

է

Համալսարանի նշանակութիւնը, ասում է Վիր-խովր, այն է, որ շարունակ պետութեան՝ ապա ուրեմն և ժողովուրդի և հասարակութեան համար նա պատրաստի նոր, թարմ սերունդներ. լաւ պատրաս-

տւած մարդիկ՝ համալսարանի դիտութիւններով նո-
խացած և բարոյական կանոններով ներշնչւած, որոնք
պահպանէին դիտութեան սրբազան հուրը և մտցնե-
ին հասարակական կեանքի բոլոր խաւերը:

Համալսարանի ամենազլխաւոր հարստութիւնը
նա համարում է ընտրողական սկզբունքն ու դա-
սատութեան ազատութիւնը:

Ուսանողների մասին ասում է, որ նրանք պէտք
է ենթարկւեն ընդհանուր քաղաքացիական օրէնքին,
որովհետև ուրիշների նման նրանք էլ քաղաքա-
ցի են:

Նա պէտք է զիտակցի, որ ինքը միայն մի ա-
ռաւելութիւն ունի, այսինքն՝ իր պատրաստութեան
շնորհիւ նա օգտւում է ազատ ուսանելու իրաւուն-
քից և համալսարանում դիտութիւններ ձեռք բերե-
լու պատճառով հնարաւորութիւն ունի պետութեան
մէջ բարձր պաշտօններ զրաւելու:

Ուսանողութեան նպատակն է ուսանելը և ա-
պագայ գործունէութեան պատրաստւելը և ոչ թէ
այդ գործունէութիւնն ինքը:

Յանախ համալսարանի ազատութիւնը վտանգ-
ւել է մի քանի անխօսեմ անձերի շնորհիւ, որոնք
ծղտել են խառնւելու հասարակական գործերի ըն-
թացքին: Բայց զնալով աւելի պարզ զիտակցեցին,
որ համալսարանի նպատակը հանդարտ զիտական
աշխատանքն է և որ խաղաղ կեանքը հաստատուել
է շնորհիւ ազատ դասատւութեան՝ ուսուցիչների
համար և ուսանելու ազատութեան՝ ուսանողների
համար:

Նա շատ անգամ է ամսոսուլ, որ բոլոր ֆա-
կուլտէտների ուսանողները առաջին տարին համա-
լէս ոչինչ չեն շինում:

Ով վարժարանի անազատ կեանքից ընկնում է
համալսարանի ազատութեան մէջ, բնական է որ մի
առժամանակ ապրում է անհող, առանց նայելու
ապագային. մենք սովոր ենք այդ բանին ու զի-
ջող:

Բայց այդ դիչումը որոշ սահմաններ պէտք է
ունենայ, որովհետև այդ ազատութիւնը ոչինչ ա-
նելու կամ զւարճութեան ու կրքերը զօհացնելու
համար չէ, այլ ուսանելու ազատութիւն է:

Թէ ուսուցիչը և թէ ուսանողը պէտք է յի-
շեն, որ համալսարանական պարապմունքների նը-
պատակը հանրագիտական ու բարոյական կրթու-
թիւնն է և ընտրած մասնագիտութեանը կատարե-
լատէս տիրանալը:

Ուսանելու ազատութիւնից օգտւելու համար
մարդ ուսանելու հակում պէտք է ունենայ, իսկ այդ
հակումը կախւած է այն պատրաստութիւնից, որ
ուսանողը ստացել է միջնակարգ դպրոցում:

Համալսարանը իրաւունք ունի պահանջելու
որ նրա շէմքը կոխեն ուսման հակում և անկախ
աշխատանքին ընդունակ մարդիկ, և ոչ թէ աւարտ-
ման վիչական ստացած պատանիներ:

Ամեն մի նորմալ երեխայ ուսման հակում ու-
նի. այդ հակումը լաւ ուղղութեամբ զարդանալով
կարող է ուսումնասէր դառնալ:

Ճշմարիտ ուսումնասէր մարդը փորձում է կա-

պեր հաստատել զէպքերի և երևոյթիւնքի, նրանց ընթացքի և պատճառի միջև և չի հանդատանում մինչև որ գտնուած է նրանց պատճառական ու ճաղման կապերը. այս տեսակ ուսուցման սխրութեան մէջն են ամփոփուած հետազոտութեան սաղմերը:

Ուստի դաստիարակի պարտականութիւնն է ուսանողի հետազոտութեան հակուծը դարդացնել և մեթոդիկ նամբով տանել:

Մինչ դեռ տարրական դպրոցներում այդ ուսման սիրուն այնպիսի մեծ հարւած են: տալիս, որ ժողովրդի սաւար մեծամասնութեան մէջ զարգանում է ոչ թէ ուսման սէրը, այլ այդ սիրոյ ամենաստոր տեսակը՝ հետաքրքրութիւնը, այսինչն ամեն տեսակ վայրիվերոյ տեղեկութիւններով և անկատար բմբռնութիւններով դոհանալու հակուծն և մի առարկայից միւսին թռչող ուշադրութիւն:

Այսպիսով՝ ըստ էութեան ամենատղնիւ ու բնածին հակուծը մարդու մէջ խեղդուելով անօրուտ իսկ երբեմն նոյն իսկ վնասակար մեքեր է առնում:

Երեխային երևոյթիւնքի ծաղման ու պատճառական կապին վարժեց: էլու համար կարելի է նրա մէջ հետաքրքրութիւն զարթեցնել զէպի պատմական անցքերը, մանաւազ զէպի բնական պատմութի: նը, որտեղ մենք գործ ունենք իրական առարկաների հետ և որտեղ անմիջապէս կարող ենք ցոյց տալ պատճառական կապը: Այստեղ շատ օգուտ կարող էր բերել նկատողական ուսուցումը. բայց այդ զէպքում էլ պէտք է աշխատել առարկաները ցոյց տալ և ոչ թէ նրանց նկարները: Հին լեզու-

ների դասաւուութեան մասին նա ասում է թէ սովորեցնում են ոչ թէ լեզուի ողին հասկանալ, այլ չոր ու ցամաք քերականութիւն, այնպէս որ մեռած լեզուները դառնում են մեռցնող:

Դասական վարժարանները աւարտողներից ոչ մինը կարող չէ հին լեզուներով գրել ու խօսել, մինչ դեռ չէ որ մի ժամանակ լատիներէնը դիտնականների լեզուն էր:

Ներկայիս պայմաններում բոլոր ազգերի համար մի ընդհանուր լեզու չեն գտնուել անկարելի բան է. քանի որ ամեն տեղ զարթնում են ազգութիւնները ու զարգանում է ազգային զգացմունքը. պէտք է իրանց արժանի իրաւունքներ վայելեն նաև ազգային լեզուները:

Վարժարաններում՝ մեռած լեզուների հետ դերակշիւ նշանակութիւն ունի նաև քերականութիւնը, որի իմանալը յառաջագէմ զարգացման այն գործոնը չէ, որ անհրաժեշտ է մեր երիտասարդութեան:

Քերականութիւնը չէ ստեղծում մեր մէջ ուսանելու այն ծարաւը, որ անհրաժեշտ պայման է չետագայ ինքնուրոյն զարգացման:

Դասաւուութեան հիմքը ոչ թէ բանասիրութիւնը պիտի կազմի, այլ մատեմատիկան, փիլիսոփայութիւնը ու բնական գիտութիւնները, որոնք կարող են ուսման սէր զարթեցնել մեզանում:

Վերջումը ընդհանրապէս այն կարծիքին է, որ ինչպէս միջին այնպէս էլ բարձր դպրոցը պէտք է զարգացնեն մարդու մէջ սիստեմով աշխատելու

ընդունակութիւնը. ուստի հակառակ է արծակուրդ-
ների կրճատելուն:

«Արծակուրդները անհրաժեշտ են թէ պրոֆէ-
սորների և թէ ուսանողների համար. պրոֆէսորը
միայն այդ ժամանակ կարող է հարստացնել իր զի-
տութեան պաշարը, իսկ ուսանողը՝ որևէ բան սո-
վորել:

Համալսարանը ուսանողին կարող է ծանօթաց-
նել զիտութեան մէջ եղած մեթոդների և սկզբունք-
ների հետ. մնացած անդեկութիւնները նա ինքը
պէտք է ձեռք բերի, իսկ այդ բանը հնարաւոր է
միայն արծակուրդներին:

Իբրև գործնական բժիշկ Վիրխովը ասար տա-
րի շարունակ կառավարեց Շարիտէ հիւանդանոցի
կալանատուրական բաժինը:

Տրոյեաչի պեղումների ժամանակ նա բժշկուծ
էր շրջակայ յոյն զիւղերի աղքատ բնակիչներին.
ամբողջ կեսնքը նա այն կարծիքին էր, թէ մի-
այն հիւանդն է բժշկական գործունէութեան ա-
ռարկան և թէ բժիշկը երբէք չպիտի մոռանա, որ
նրա վերջնական նպատակը մարդասիրականն է:

«Գործնական բժշկի վարձը պէտք է լինի այն
զիտակցութիւնը թէ ինքը մխիթարուծ, ցաւը թե-
թեւացնուծ, բժշկուծ է»:

Բժշկական ընկերութիւնները Վիրխովը համա-
րուծ էր միտեղ աշխատել ցանկացողների միու-
թիւն և կապ, որովհետև այդ ընկերութիւնների
նպատակն է զարգացնել կազմակերպւելու զգաց-
մունքը և պահպանել կոլլեգիալ ոգին: Այդ ընկե-

րութիւնների շահերը զիտութեան ու մարդասիրու-
թեան շահերն են, իսկ նրանց նշանակութիւնը—
միտեղ աշխատանքով զիտութիւնն ու գործնա-
կանը փոխադարձ յարաբերութեան մէջ դնելը:

Բոլոր միւս ընկերութիւնների նման, որոնց
նպատակն է ինքնազարգացուծ ու ինքնակրթու-
թիւն՝ բժշկական ընկերութիւններն ևս պէտք է
զարգացնեն կոլլեգիալ զգացմունքը, օրինակով և
ազդեցութեամբ նրբացնեն անդամների խիղճը և
բարձրացնեն մորալը մինչև օրէնքի աստիճանը:

Տարբեր բժշկական ընկերութիւնները երբեմն
պէտք է հաւաքւեն միասին, որպէս զի բժշկա-
բանութեան մի ճիւղի մասնագէտը չիշոգութեան
մէջ թարմացնի կամ նոր սովորի միւս մասնա-
ճիւղի հիմունքները: Այս գումարուծները խիստ կա-
րեւոր ու ցանկալի են, որովհետև որքան շատ շփւեն
մարդիկ իրար հետ, այնքան աւելի լաւ կը ճանա-
չեն միմեանց և այնքան աւելի օգտակար կը լինին
մարդկութեան:

Ը

Դեռ ևս մեծն Հիպոկրատ՝ բժշկաբանութեան
հայրն է ասել թէ «որտեղ սէր կայ դէպի մարդիկ,
այնտեղ սէր կը լինի նաև դէպի զիտութիւնը»:
Այս սէրը նկատուծ է Վիրխովի ամբողջ կեանքի
ընթացքուծ. նա է նրա բոլոր գործերի արմատն ու
հիմքը: Վիրխովը որևէ գործի ձեռնարկելիս անձնա-
տուր էր լինուծ նրան լիովին:

Որպէս քաղաքային խորհրդի ձայնաւոր, նա գալիս էր նիստերին մասնակցելու՝ հարուստ տեղեկութիւններով զինուած և իր անւան ու դիտաւորութիւնների մաքրութեամբ հմայում ամենքին. իսկ մասնաւոր յանձնաժողովներում նա հանդիսանում է իբրև անդադրում գործող և մեծ մասամբ իր վրայ է բնկնում հարցերը մշակելու ծանր աշխատանքը: Այդ ամենը չեւոյ ենթարկւում էր հրապարակական քննութեան:

Պէտք է ասել, որ Վիրխովը ամենից շատ աշխատել է Բերլինի սանիտարական գործի համար, մասնաւանդ քաղաքի կոյուղացանցի համար, և դրա շնորհիւն է, որ Բերլինը ներկայումս ամենասիրուն և առողջ քաղաքներից մէկն է:

Կոյուղացանցը ամեն մի խոշոր քաղաքի առողջապահիկ կացութեան զլխաւոր պայմանն է և աղբահանման (աստենիզացիա) ամենասխեւայի միջոցը: Բայց կոյուղացանցը մենակ բաւական չէ. հարկաւոր են ուրիշ շատ պայմաններ՝ օրինակ՝ աղբատների բնակարանային պայմանները լաւացնել և այլն:

Ի դէպ ասենք այստեղ, որ քաղաքները պարտաւոր են չբաւորների համար մի բանի չարկանոց, մեծ տներ կարուցանելու, որոնց հեշտ լինի առողջապահական հսկողութեան ենթարկել: Այդ դէպքում մեծ դեր կարող են խաղալ համաշխարհային բնկերութիւնները:

Առողջութիւնը ու մահացութիւնը, ասում է Վիրխովը, կախած են չափազանց բարդ պատճառներից և չի կարելի ասել, որ գործի մի կողմը բար-

ւորելով մենք ակնյայտնի հետեւանքներ կ'ստանանք:

Քաղաքային կոյուղացանցի խնդրի հետ բնականօրէն կապւած է մի ուրիշ հարց՝ թէ որտեղ թափեն քաղաքի կեղտոտ ջրերը:

Վիրխովի մեծ ծառայութիւններից մէկն էլ այն է, որ միշտ բողոքում էր կոյուղիների ջրերը դեպքերի մէջ թափելու դէմ, որքան էլ այդ դեպքերը արագանոս ու ջրաշատ լինէին. և պատահած ժամանակ ամեն անգամ եռանդով պաշտպանում էր այն միտքը, թէ անհրաժեշտ է բաց ջրամբարները զգուշութեամբ պաշտպանել աղբոսւելուց:

Վիրխովի կարծիքով ամենախելացի միջոցը կոյուղիների ջրերը անվնաս դարձնելու՝ ոռոգողական դաշտերի կանոնաւոր կազմութիւնն է: Հանրային առողջութեան ու Բերլինի բժշկական-առողջապահիկ կազմակերպութեան վերաբերեալ ոչ մի հարց քաղաքային խորհրդարանում չի անցել առանց Վիրխովի եռանդուն մասնակցութեան:

Ի դէպ պէտք է ասել, որ Վիրխովը ինքն էլ գտել արիխինան և դրանով սկիզբ դրել խողի մսի վրայ եղող հսկողութեան, որի համար նա տւել է զիտական հիմունք:

Փորհարիները մշտական հիւանդութիւն էր Բերլինում. ամեն աշուն հիւանդների թիւը բաւական մեծանում էր. իսկ երբեմն դառնում էր բաւական խոշոր համանարակ:

Այդ փորհարիները ուսումնասիրութեան Վիր-

խովր շատ ջանք նւիրեց և շատ անմիջական հետազօտութիւններ հրատարակեց:

Նա հաստատեց այն իրողութիւնը, որ փորհարինքը առանձնապէս և բազմաթիւ ծարդկանց է պատահում այն աշնան, որին նախորդում է չոր ու սթ ածառ:

Մի շարք ուսումնասիրութիւններ, որ կատարւեցին զանազան երկիրների ու պետութեանց բազմաթիւ քաղաքներում, լիովին հաստատեցին Վիրխովի այդ դիտողութիւնը:

Վիրխովի արած ուսումնասիրութիւնները հարինքի ու նաև խոլերի մասին պիտաւորապէս վերաբերում են այդ հիւանդութիւնների առաջ դալու և տարածելու պատճառներին: Սհա այստեղ Վիրխովը հանդիսացաւ իբրև հակառակորդ Միւնխհէնի երևելի պրոֆէսոր Պետտենկոֆէրի նոյն այդ խնդիրների մասին ունեցած ուսմունքի հիմնական դրութիւններին: Գիտութեան երկու հսկաները կուրբունւեցին:

Պետտենկոֆէրը ուսուցանում էր, որ փորհարինքն ու խոլերը ընդհանրապէս այն տեղերում ու բնակավայրերում միայն կարող են զարգանալ, որտեղ հողը՝ իր կազմութեան, իր խոնաւութեան աստիճանի, օդի ու ջրի համար ներանցիկ լինելու և աղտոտութեան պատճառով՝ այդ հիւանդութիւնների զարգացման համար նպաստաւոր պայմաններ է ներկայացնում:

Պետտենկոֆէրը շատ մեծ նշանակութիւն էր տալիս գետնի ջրերին (почвенные воды) և նրա կար-

ծիքով համաճարակից առաջ միշտ մեծ քանակութեամբ գետնի ջուր է թափւում:

Ճեաւապէս՝ եթէ որեւէ քաղաք զանուած է այն տեսակ գետնի վրայ, որ ներանցիկ չէ ջրի համար, ապա այդտեղ ոչ մի անգամ չի կարող խոլերի համաճարակ պատահել:

Սյստեղից հետեցնում է արդ Պետտենկոֆէրը, որ հիւանդները ու նրանց արտաթորութիւնները վտանգաւոր չեն, ուստի և լիովին աւելորդ է հիւանդներին անշատել ու նրանց արտաթորութիւնները ախտահանել. իսկ ջուրը, ինչպէս և ամեն մի սննդաքար է իւթ, չի կարող համաճարակի պատճառ դառնալ...

Վիրխովը համաձայն չէ Պետտենկոֆէրի ուսման վերը յիշած բոլոր հիմնական կէտերին, մինչդեռ շատ դիտնականներ (ինչպէս այն ժամանակ այնպէս էլ այժմ) նրա ուսման ճշմարտութիւնը կասկածից դուրս էին համարում:

Գետնի ջրերի աղտոտելը ըստ Վիրխովի վրտանդաւոր է այն պատճառով, որ նրա հետ աղտոտում են նաև խմելու ջրի հորերը և այդ երևոյթը զօրեղ է լինում մանաւանդ գետնի ջրերը թափւելու ժամանակ:

Եթէ Վիրջբուրգում խոլեր չի եղել. զրա պատճառն այն է, որ քաղաքը շատ լաւ ջրմուղ ունի:

Խոլերը կարող է ազդել նաև նաւով ճամբորդողների վրայ, թէև նրանք ազատ են ամեն տեսակ գետնային աղղեցութիւններից, ինչպէս որ իրօք էլ պատահեց 1866 թ. նաւի վրայ: Ճեաւա-

պէս չի կարելի մերժել կարանախնների օգուտը համահարակիների առաջն առնելու համար. ահա թէ ինչու Վիրխովը անհրաժեշտ է համարու՞մ հիւանդներին առողջներից անշատելը և նրանց արտաթորութիւններն ախտահանելը:

Բանը շատ աւելի պարզւեց ու հասկանալի դարձաւ, երբ հռչակաւոր Կոխը 1881 թ. գտաւ խոլերի մանրէն: Պետտենկոֆերի ուսմուծքը ներկայումս բաւական խարխլած է և առաջին ու ամենախիստ հարւածը Վիրխովի հղօր ձեռքն է հասցրե նրան:

Ձի կարելի այստեղ լռութեան տալ, որ դեռ 1874 թ. Վիրխովը չայտնեց այն ճշմարտ միտքը, թէ այդ վարակիչ հիւանդութիւնների ժամանակ (օրինակ՝ քութէշը, ծաղիկը, բկացաւը, կարմրուկը և այլ) վարակուծը կրօղներն ու տարածողները զլխաւորապէս մարդիկն են. հետեւապէս՝ այդ հիւանդութիւնների ժամանակ անմիջական վարակուծն է տեղի ունենում:

Ուրեմն Վիրխովը ընդունում է, որ այդ վարակիչ հիւանդութիւնները տարածւում են խիտ-խիտ ապրելուց, որ վատ բնակարանային պայմանների հետեւանք է, ինչպէս նաև հիւանդին առողջներից շուտով չբաժանելուց, որ հիւանդանոցային գործի և ընդհանրապէս առողջապահական հակողութեան վատ կազմակերպութեան արդիւնք է: Որքան վատ են այդ պայմանները, այնքան աւելի տարածւում են այդ վարակիչ հիւանդութիւնները:

Այդ հիւանդութիւնների առաջ դալու և տա-

րածւելու գործում մեծ նշանակութիւն ունին նաև զուտ աեղական պայմանները. ինչպէս օրինակ՝ կեղտոտ հողը, օդն ու ջուրը, բնակարանների և արտաքին միջավայրի կեղտը:

Հանճարեղ Վիրխովը հետազօտութիւններ ու հեղինակութիւններ ունի դպրոցական առողջապահութեան մասին, հետազօտել է հասարակական առողջապահութեան այնպիսի կարևոր հարցեր, ինչպէս վատ ցաւը (սիֆիլիս) ու անառակութիւնը:

Բաղդաւոր Գերմանիան հիմա ոչ սով դիտէ և ոչ խիստ համաճարակներ. համարեա չգիտէ ինչ է հարինքը, ծաղկից համարեա ոչ որ չի մեռնում այնտեղ և նախանձելի բարձրութեան վրայ է ժողովրդի առողջութեան ու լուսււորութեան և սրանց հետ անմիջապէս կապւած ընդհանուր բարեկեցութեան մակերևոյթը:

Թ

Եւ իսկապէս ազգի առողջութիւնը, լուսաւորութիւնը ու բարեկեցութիւնը միշտ միասին, ձեռք ձեռքի տւած են ոռաջ գնում. դրան շատ է նպաստել Վիրխովի սիրան ու անմահ ոգին:

Վիրխովի շնորհիւ էր դարձեալ, որ դերմանական քաղաքներում լաչն հիմքերի վրայ դրին հրապարակական դասախօսութիւնները, որոնք վերաբերում էին տարրական առողջապահութեան և նրա ունեցած կապին՝ մանկավարժութեան հետ:

Եւ այդ դասախօսութիւնները լինում էին ժողովրդի համար, մատչելի լեզուով՝ համարեա ամեն օր:

Ահա նրա բազմաթիւ հրապարակական դասախօսութիւնները մէկը, որ կարգացել է քաղաքացին ուսուցիչների միութեան մէջ և որ մենք մէջ ենք բերում համառօտամ:

Առողջագիտութիւնը բժշկական գիտութեան այն ճիւղն է, որ ուսումնասիրում է արտաքին միջավայրի ազդեցութիւնները մարդու առողջութեան վրայ՝ միջավայրը հասկանալով բառի շնորձակ մտքով, այսինքն ամեն բան, որի հետ մարդ շփւում է միջապէս կամ անմիջապէս:

Հիմնելով փորձառական հետազօտութեան, ինչպէս նաև գիտողութեան ու համեմատական ուսումնասիրութեան վրայ, առողջագիտութիւնը ցօյց է տալիս միջավայրի ինչպէս բարեյաջող այնպէս էլ անբարեյաջող ներգործութիւնները մարդու վրայ և թէ ինչպէս վերջին կարգի ներգործութիւնները մարդկանց հասցնում են հիւանդութեան. հետևապէս հիւանդութիւնների պատճառներն ուսումնասիրելը առողջագիտութեան հիմնական խնդիրն է:

Շատ բնական է, որ ներկայումս հանդէս գալով իբրև փորձառական գիտութիւն, առողջագիտութիւնը սահմանակից է նաև բժշկագիտութեան միւս ճիւղերին: Ամենից շատ նա շփման կէտեր ունի ախտաբանութեան հետ, որովհետև երկուսի խնդիրն էլ ըստ էութեան շատ մօտ են իրար:

Եւ իսկ որ՝ ախտաբանութիւնը ինքն էլ գործ

ունի հիւանդութիւնների պատճառներն ուսումնասիրելու հետ. բայց նա ուսումնասիրում է նրանց անմիջապէս, մարդու մարմնի մէջ:

Մարդկային մարմնակազմը այն ժամանակ է ենթարկում ախտաբանութեան հայեցողութեան, երբ այս կամ այն արտաքին պատճառն արդէն ազդել է նրա վրայ վնասակար կերպով և ախտաբանն ուսումնասիրում է այն հիւանդական փոփոխութիւնները, որոնք արդէն առաջ են եկել մարդու մարմնի մէջ, ինչպէս նաև այն հնարները, որոնցով կարելի է օգնել մարմնակազմին վերականգնելու իր մասերի ֆունկցիաների խանդարած հաւասարակշռութիւնը:

Ի՞նչ ճանապարհներով է աղբում մարդու մարմնին այս կամ այն հիւանդաօրիթ պատճառը, ի՞նչ էութիւն ու ձև ունի նա մարդուց դուրս եղած ժամանակը արտաքին միջավայրում, ի՞նչ տեղ ամենից առաւել է նա զարգանում, ի՞նչու երկու նման մարդկանցից մէկն է հիւանդացել և ոչ միւսը, ինչո՞ւ մի հիւանդութիւն միանգամից շատ մարդ է վարակում:

Ինչո՞ւմն է մարմնակազմի ինքնապաշտպանութեան էութիւնը հիւանդութեան ժամանակ, ինչո՞վ կարելի է մարդուն անխոցելի դարձնել որոշ հիւանդութիւնների դէմ, կամ ինչո՞վ կարելի է նրա այդ չտակութիւնը մինչև մի որոշ աստիճան զօրեղացնել, ի՞նչպէս կարելի է հեռու պահել մարդուն կամ նրանց ամբողջ խմբերը հիւանդանալուց—այս բոլոր հարցերը վերաբերում են առողջագիտութեան:

Այս բոլորից պարզ երևում է թէ մարդուս համար որքան կարևոր և անհրաժեշտ է առողջագիտութեանը մօտ ծանօթանալ:

Այս հարցերի վերաբերմամբ եղած այն ժամանակէն տեսութիւնները մեր ժամանակակից աստակէտից երևում են իբրև մարդկային մտքի մոլորութիւններ*) և Վիրխովի արած քննադատական վերլուծութիւնները դրանց վերաբերմամբ կարելի է համեմատել կենդանի շրի աղբիւրի հետ, որ երկրի մութ խորշերից ցայտում է դուրս դէպի լոյսը, զիտական նշմարտութեան լոյսը:

Գիտական քննադատութիւններ անելիս Վիրխովը հարցերը քննում էր բաղձակողմանի ու սպառիչ կերպով. իսկ եթէ բացասում էր որևէ կարծիք, այդ նոյն է թէ ոչնչացնում էր լիովին:

Ես ինձ թոյլ եմ տալիս մէջ բերելու մի փոքրիկ, բայց բնորոշ օրինակ, որ հետաքրքրական է, որովհետև վերաբերում է երևելի պրօֆէսոր հանդուցեալ Բոտկինին:

Բոտկինը մի անգամ յայտնեց այն հայեացքը, որ վերագարծ հարինքը մարդուն բռնում է այն ժամանակ, երբ կերակրի հետ փչացած կարտոֆել է կերած լինում:

Այս խնդրի վերաբերմամբ չհամաձայնելով երևելի ուսուցիչին և զիտականի հետ, Վիրխովը մանրամասն ու լրիւ առաջ է բերում կարտոֆելի պատմութիւնը, որ բռնում է մի քանի էջ. ո՞վ և ե՞րբ առաջին ան-

*) Տես իմ «Մնապաշտութիւնը և կախարհութիւնը»:

գամ կարտոֆելը բերեց Ամերիկայից Սպանիա, իսկ այդտեղից Իտալիա, Գերմանիա և այլն: Յուց տալով, որ վերագարծ հարինք կար այնտեղերում, որտեղ դեռ կարտոֆել չէր մտել, դրանով պարզէն Վիրխովը ցույց էր տալիս Բոտկինի կարծիքի անհիմն լինելը:

Հարինքների պատճառներն՝ ըստ Վիրխովի՝ բազմաթիւ վնասակար պայմանների միահամուռ գործունէութեան մէջ են, ինչպէս օրինակ վատ բրնակարան, նեղածքութիւն, սնունդի պակասութիւն, վատ ջուր, արհամարհանք դէպի մաքրակեցութեան կանոնները և այլն:

«Այդ հիւանդութիւնների համար մեղաւոր են ոչ թէ դանազան զիտաւորներ ու հրաբուխներ, կամ թէ արտաքին աշխարհի ուրիշ չնախառնեմունք անդիմադրելի և խորհրդաւոր ներգործութիւններ, — այլ ամեն բանում մենք ինքներս ենք մեղաւոր» ասում է Վիրխովը:

Սեփական մեղաւորութեան զիտակցութիւնը առաջին բայն է դէպի ուղղելը և վերածնելը, ուստի Վիրխովի վերը բերած խօսքերը ունին նաև կրթիչ նշանակութիւն:

Ծաղկահատութեան խելացի գործադրութիւնով կարելի է բոլորովին առնել ծագից մեռնելու առաջը, ինչպէս բկացաւի սիճուկը դործադրելով կարելի է բաւականին պակսեցնել այդ հիւանդութիւնից մեռնողների թիւը:

Գործադրելով այն միջոցները, որոնք հիմնւած են վերջերս արած գիւտերի վրայ, կարելի է աղ-

գաբնակութիւնը ազատ պահել շերմախափ նման սոսկալի հիւանդութիւնից, որի պատճառը մոծակներն են:

Իսկ կեանքի սոցիալական պայմանների լաւացումը կարող է միայն նպաստել ու հելտացնել այս կամ այն առողջապահական միջոցների ձեռնարկութիւնը. բայց առանձին առած՝ նա զեռ բաւական չէ հասարակութիւնը վարակիչ հիւանդութիւններից ազատ պահելու համար:

Մի ուրիշ փոքրիկ օրինակ. մի չնչին վերքից, նրա կեղտոտելուց, մի հասարակ արիւնհոսութիւնից մարդ կարող է մեռնել եթէ նրան անմիջապէս նախնական բժշկական օգնութիւն չհասցնեն. ուստի և Վիրխովը առաջարկում է ցանկացողների համար հրապարակական դասախօսութիւններ մտցնել հիւանդապահութեան և սկզբնական բժշկական օգնութեան վերաբերեալ: Իսկ որպէս զի հասարակութիւնն ինքը զարթնի ներգործական զեր խաղալու, Վիրխովը այդ նպատակով ցանկալի է համարում առանձին միութիւններ կազմել, որոնց գործունէութիւնը նպաստէր հիւանդներ խնամելու գործին, միևնոյն է՝ փողով թէ անձնական աշխատանքով: Այդ դասընթացները անհրաժեշտ են, մանաւանդ հիւանդանոցներում բանիմաց հոգուհիներ (քույրեր) ունենալու համար:

Ժ

Վիրխովի ամբողջ գործունէութիւնը ուղղւած էր մարդու ուսումնասիրութեան, նրա կեանքի այս

կամ այն կողմին. այն ամենը, ինչ որ օտար չէր մարդուն՝ վերաբերում էր նրան:

Վերեն ասինք, որ Վիրխովը յատնի էր նաև իբրև մարդաբան. նրա առաջին մարդաբանական աշխատութիւնը վերաբերում էր բնապուշների զանգերի ուսումնասիրութեան:

Սկզբում հետաքրքրելով բնապուշութեամբ զուտ բժշկական տեսակէտից, Վիրխովը կամաց կամաց լայնացնում է հարցի ուսումնասիրութիւնը և այդպիսով հասնում բնապուշների զանգերի զանգաբանական հետազօտութեան:

Նա ցոյց է տալիս մարդու զանգի զարգացման օրէնքները, զանգի կարերի կազմութիւնը. այդ աշխատութիւնները իրանց հետազօտական մեթոդով, իրանց հետաւաբանութիւններով ու ընդհանրացումներով մարդաբանութիւնը զիտութիւն զարծրին:

Վիրխովի այս աշխատութիւնը լոյս տեսնելուց յետոյ միայն՝ Բրոկան Պարիզում կազմում է առաջին մարդաբանական ընկերութիւնը և իր աշխատութիւններով զարկ է տալիս ու վերջացնում մարդաբանութեան զարգացումը:

Այդ ընկերութեան հիմնարկութիւնից յետոյ Եւրոպայի շատ քաղաքներում նույնպէս հիմնում են մարդաբանական ընկերութիւններ. միևնոյն ժամանակ հրաւիրում են համագումարներ, որոնք զբաղւում են մարդաբանական ուհնագիտական հարցերով:

Այն բազմաթիւ նկատողութիւնները ու առանձին յօդւածները, որ Վիրխովը տպում ու զե-

կուցում է ընկերութեան նիստերին, ապշեցնում են իրանց քանակով, մանաւանդ նկատի առնելով որ մարդաբանութիւնը նրա գլխաւոր պարամունքը էր:

Հիւսիսային Գերմանիայի պեղումներից չեաոյ գեանի տակից բաղձաթիւ դամբարան— քաղաքներ (նեկրոպոլիս) դուրս եկան. այստեղ թաղումը կատարւում էր կաւէ դամբաններում, որոնց մէջ գտնւում էին այրած ու փշրւած ոսկորներ:

Որովհետեւ մարդաբանութեան համար այդ փոշին շատ չնչին նիւթէր, ուստի սկսեցին ուսումնասիրել թաղման հետ կապւած միւս առարկաները, որոնք գտնւում էին դամբանների մէջ, օրինակ դազաղածեւ ամաններ, որոնց մէջ թաղում էին մեռածին, ուրիշ իրեր և այլն:

Այսպիսով Վիրխովը իր հնադիտական ուսումնասիրութիւններով ցոյց տւաւ մարդու ուսումնասիրութեան երկրորդ կողմը— այսինքն նրա կուլտուրան, նրա զործունէութեան արտադրութիւնը, այն ամենը ինչ որ նա թողնում է իբրև վկայութիւն կուլտուրական այս կամ այն դրութեան: Հնադիտութիւնը, որպէս ճշմարիտ գիտութիւն կուլտուրայի և նրա պատմութեան՝ պէտք է ուսումնասիրի նաև վերը չիշւած հարցերը:

Նա պէտք է զբաղւի ոչ միայն այս կամ այն ժողովրդի կուլտուրական դրութիւնով, որ երեւան է դալիս պեղումներով, այլև պէտք է ընդգրկի ազգերի ամբողջ շրջաններ՝, ուսումնասիրելով կուլ-

ուրայի շաւիղները, նրա տարածումը ու զարգացումը:

Այսպիսով Վիրխովը իրար դէմ է դնում հնադիտութիւնը ու մարդաբանութիւնը, որպէս միևնոյն առարկայի երկու կողմի անբաժան ուսումնասիրութիւն և միայն երկու կողմի պարզելովը կարելի է վերջնական ճշակութեան տալ մարդու և նրա կուլտուրային վերաբերող գիտութեան խնդիրները:

Մարդաբանութեան շրջանից Վիրխովը մի շարք դնահատելի դործեր է տալիս, որոնք վերաբերում են մարդաբանութեան ընդհանուր խնդիրներին և դերման ժողովրդի ուսումնասիրութեան:

Այստեղ Վիրխովը առաւելապէս զբաղւում է դանազան ցեղերով, որ պարզի նրանց գիրքը ուրիշ ցեղերի վերաբերմամբ:

Այս նպատակով Վիրխովը մի շարք հետազոտութիւններ է տալիս ասիական դանազան ցեղերի մասին, ինչպէս օրինակ վիդասներ, այնոսներ և այլն:

Վիրխովի մասնակցութիւնը Շլիման պրոֆէսորի պեղումներին նրա կեանքի ամենահետաքրքրական իրողութիւններից մէկն է:

Բացի անձամբ ներկայ լինելուց ու մասնակցելուց պեղման, Վիրխովը մի փոքրիկ յօդւած է գրել Շլիմանի դրբում, որտեղ քննում է այժմեան Տրոյայի գիրքը (փոքր Ասիայում) և ցոյց է տալիս, որ այնտեղ պէտք է կանգնած լինէր այն այլրւած ու հարուստ քաղաքը, որի շուրջը կատար-

ւել են հոմերոսի երևելի գործերի նիւթ դարձած դէպքերը:

Քննութեան ենթակայ իրողութիւնների վերլուծութիւնը վերին աստիճանի ճիշտ է և մեկին, հետևաբանութիւնները լրիւ, լայն ու հիմնաւոր. այսպէս է Վիրսովի հանճարը:

Վիրսովի բնաւորութեան հետաքրքրական դրձերից մէկն է սկեպտիցիզմը: Նրա կեանքը այնքան լի էր զբաղմունքով, նրա հասարակական, գիտական ու քաղաքական գործունէութիւնը այնքան անբասեր էր, նսական ու շահագիտական ձգտումներից բարձր—որ նախանձը ու բամբասանքը չէին կարող վնասել նրան:

Նրա բնաւորութեան աչքի ընկնող կողմն է անսահման վստահութիւն դէպի մարդիկ, որ հասնում է մինչև զիւրահաւատութեան:

Վստահութեան այդ դիժը բոլորովին կորչում էր, երբ բանը վերաբերում էր գիտութեան: Գիտութեան մէջ առանց քննադատութեան նա թոյլ չէր տալիս ոչ մի բան. ամեն ինչ պէտք է ստուգել ճիշտ փորձով, ճիշտ հետազոտութեամբ. որքան էլ լաւ հիմնաւորած լինին ուրիշի կարծիքները ու ենթադրութիւնները—ամեն մարդ պարտաւոր է ինքր ստուգելու:

Եւ իսկայէս Վիրսովը ամենից առաջ իր աշակերտներին սովորեցրեց անկախ մտածել, վարժեցրեց նրանց ազատ քննադատութեան:

Այս սկեպտիցիզմը, որի մասին այնքան խօսում է Շլիմանը, գուցէ ոչ մի տեղ այնպէս չի ար-

տայայտել, ինչպէս Վիրսովի մարդաբանական և հնագիտական աշխատութիւններում: Հաւանօրէն Շլիմանը բաւական առել էր այդ սկեպտիցիզմի համը Վիրսովի հետ միասին պեղումներ անելու ժամանակ:

Վիրսովը ինքը զիտէր իր մտքի այդ չափութիւնը: Շատ վաղ հասակից նկատուում էր նրա մէջ մտքի այդ դիժը. դեռ այն ժամանակ, երբ առանց քերականութիւն իմանալու թարգմանում էր յունարէնից: Նրա խեղճ ուսուցիչը ոչ մի կերպ չէր կարողանում հասկանալ թէ ինչպէս կարելի է լեզու ուսումնասիրել առանց քերականութիւն իմանալու:

Այս պատմութիւնը խօր հետք թողեց պատանու հոգում և անջնջելի կնիք դրեց հանճարեղ մարդու կեանքի վրա:

ԺԱ.

Չափազանց բաղձազան են Վիրսովի գիտական աշխատութիւնները. որ գիտութեան էլ կպչում էր Վիրսովի ձեռքը—մի նոր պատմաշրջան էր սկսւում այդ գիտութեան կեանքում:

Ոչ մի հնարաւորութիւն չկայ այս փոքրիկ զբքօչիւում առաջ բերելու այն ամենը, ինչ որ Վիրսովը արել է գիտութեան աշխարհում. զրա համար հատորներ են պէտք:

Գիտութեան մէջ (նեղ առումով) Վիրսովը առանձնապէս հուշակուում է իբրև բջիջային համա-

կարգի յատուութիւնները զանոց. այդ տեսութեան համաձայն, կեանքը բաղմամբիւ առանձին տարրերի՝ բջիջների գործունէութիւն է, որոնցից կազմած է մարդու մարմինը. հետեւապէս հիւանդութիւնը կենդանական մարմնակազմի տարրական՝ մանր մասերի — բջիջների կենսագործութեան փոփոխութիւնն է:

Այս հայացքները, միանալով մանրագէտի, բիւմիայի և բնախօսութեան յաջողութիւններին՝ բժշկականութեան միջից ընդ միշտ արտաբացեցին ամեն տեսակ մտահայեցական ենթադրութիւններ ու կառուցումներ և սե.տ կապով շղթայեցին նրան բնաբանութեան ընդարձակ շրջանի հետ:

Այստեղից է ծագում նրա երևելի գրութիւնը. բջիջը ծագում է բջջից միայն (cellula e cellula): * Սրանով համարեա վերջ գրվից կենսաբանների վէճին կենդանական մարմինների ինքնաձգման մասին. այդ խնդիրը վերջնականապէս վճռեց Ֆրանսայի երևելի գիտնական Պաստէօրը 1860 թ: Վիրխովի հիմնաւորած բջիջային սկզբունքը ոչ միայն չի հերքել ժամանակակից գիտութեան մէջ, այլև նոր հիմնաւորութիւն ու զարգացում է ունեցել, թէև արդէն 50 տարի է անցել նրա երևալու օրից»:

Իբրև հիւսւածաբան՝ Վիրխովը անկախ ու առաջին անգամ պարզեց շատ հիւանդութիւնների հիւսւածաբնախօսական էութիւնը. ինչպէս օրի-

*) Տես իմ գիրքը, «Մտերմական խորհուրդներ պատանիներին»:

նակ՝ սպիտարիւնութեան՝ անգլիական հիւանդութեան *), զնդախտի, «նորակազմութեանց» մեծ մասի և այլն:

Անդամատեց շատ օրգաններ ու առանձին հիւսւածներ և ուսումնասիրեց նրանց նորմալ կազմութիւնը. նա գտաւ, որ ախտաբանապէս փոփոխւած օրգանները և նորակազմութիւնների մէջ զրտնուծ են հիւսւածների սովորական բնախօսական տիպերը և այլն:

Մեղ թւում է, որ այստեղ աւելորդ է կրկնել այն, ինչ որ վերն ասինք մի անգամ. բաղմակողմանեութիւն—ահա անմահ Վիրխովի բնորոշ գիծը:

Կան մարդիկ, որոնք կարծում են թէ գիտնականը պէտք է այս աշխարհի մարդ չլինի. նա ոչ թէ աշխատում է, այլ ստեղծագործում է:

Վիրխովի օրինակը ցոյց է տալիս, որ կարելի է գիտութիւնը հասարակական գործունէութեան հետ միացնել, որ միաժամանակ կարելի է թէ օրգանիցմի հիւանդ և առողջ բջիջները ուսումնասիրել և թէ քաղաքային խորհրդարանում որոտալից ճառեր ասել առողջական միջոցների անհրաժեշտութեան, կոչուղացանցերի և ժողովրդի ազիտութեան մասին, որից և սովն է առաջ գալիս:

Վիրխովը իր կեանքովը ցոյց տւաւ որ գիտութիւնն ու կեանքը կարող են գնալ ձեռք ձեռքի տւած. մի ճանապարհով:

Վիրխովի նման մարդկանց համար գիտութիւնը

*) Տես իմ գիրքը («Նւէր նորատի կանանց»):

ները զրադացիա չունին. ուր էլ տանի նրանց խուզարկու միտքը, ամեն տեղ նրանք տանու մարդ են և, կարելի է ասել, ամեն տեղ հրաշքներ են անում:

Վիրխովը իր ամբողջ բազմակողմանի գործունեութեամբ, իբրև զիտնական, դասատու, հասարակական ու զրական գործիչ, մի փայլուն օրիանակ է «հանրագիտակ» մարդու:

Նրա բազմազան աշխատութիւնները երբեմն խառնուում են իրար հետ, երբեմն ձուլւում, միանում, որովհետև բոլորի նպատակն է «մարդկութեան օգուտը»:

Տարբեր ճանապարհներով դիմելով մի նպատակի, նրանք ունեն միաժամանակ նաև մի աղբիւր — սէր ար մարդկութիւնը:

Այսպէս էր անհա Ռուզոլֆ Վիրխովը, այդ հանճարեղ զիտնականը, համակրելի ուսուցիչը ու ամբողջ մարդկութեան պարծանքը:

Արդ՝ ի՞նչ ենք անում մենք այժմ մարդու առողջութեան համար և ի՞նչ է ասում մեզ զիտութիւնը, մի քանի հարցերում:

Առողջագիտութիւնը — այդ՝ առողջութիւնը պահպանելու և բարւոքելու զիտութիւնն է, իսկ առողջապահութիւնը (սանիտարիա) — այդ՝ առողջութիւնը պահպանելու և բարւոքելու առևեստն է, այնպէս որ առողջագիտութեան և առողջապահութեան մէջ փոխադարձ սերտ կապ կայ:

Ամեն տեղ, բոլոր տէրութիւնների մէջ կազմակերպած կռիւ են մղում այն բոլոր արտաքին ու ներքին պայմանների դէմ, որոնք վնասաբէր աղղեցութիւն են անում հասարակական առողջութեան վրայ:

Օրէցօր աւելի են հետաքրքրւում ոչ միայն հիւանդութիւնները բուժելով, այլ և նրանց առաջին առնելու և առողջութիւնը պահպանելու միջոցներով, մեր մարմնի ֆիզիքական ուժերը զարգացնելու հնարներով:

Այդ հետաքրքրութիւնը ինչպէս ասում է հարաւացի մի զիտնական, իր կողմից ցոյց է տալիս ազգերի կուլտուրական հասունութեան աստիճանը, որովհետև նախատեսութիւնը՝ որ կազմում է ամբողջ առողջապահական գործունեութեան հիմքը, քաղաքակիրթ մարդու տիպական նշաններից միէն է:

Գիտական իրողութիւնների հիման վրայ, զիտնականների մեծամասնութիւնը այն համոզման է եկել, որ առողջագիտութեան նախադրուշացնող միջոցների օգնութեամբ կարելի է վերացնել կեանքին և առողջութեանը վտանգ սպառնող պայմանները և զրանով երկարացնել մարդու կեանքը, թէև կեանքն այսօր շատ աւելի դժւար է քան հին ժամանակները, երբ մարդիկ շատ աւելի երկար էին ապրում:

Միայն մի քանի բաղդաւոր մարդիկ կարողանում են հասնել 70—80 տարեկան հասակին. ժամանակակից մարդկութեան համար այդ հասակը իդէպ է համարւում:

Այնուամենայնիւ մենք իրաւունք ունենք յուսալու, որ այդ դառամեալ հասակը, որին միայն հատ-հատ մարդիկ են հասնում, ժամանակով շատերի կամ զուցէ նոյն իսկ մեծամասնութեանը բաժին կրնինի, երբ որ չքանան առողջութեանը ամենից շատ վնասող պայմանները:

Հաշուել են, որ եթէ հասնեն այդ իդէալին, եթէ որեւէ պետութեան մէջ ազդաբնակութիւնը ապրի միջին թւով մինչև 70—80 տարին, այն ժամանակ ամեն տարի 1000 մարդուց 13 հոգի միայն կը մեռնի (ըստ պրոֆ. Բոլիօի վիճակագրութեան):

Մինչդեռ Եւրոպական Ռուսաստանում 1000-ից մեռնում են 33—35 մարդ՝ Անգլիայում, Շվեդիայում և Նորւեգիայում մեռնում են երկու անգամ պակաս, այսինքն 1000-ին 15—18 մարդ:

Ընդհանրապէս ստուգուած է, որ ներկայումս այն երկրներում, որտեղ մահացութիւնն առհասարակ սակաւ է, մարդիկ միջին թւով ապրում են մինչև 60 տարեկան հասակը:

Գալով մինչև մի տարեկան երեխաների մահացութեան՝ տարբեր պետութիւնների մէջ տարբեր չափեր ունի այդ երևոյթը: Այդ հասակի ամենից շատ երեխաներ մեռնում են դժբաղդաբար Ռուսաստանում. այդ կողմից նա առաջին տեղն է բռնում: Անգլիան, Շվեդիան և Նորւեգիան ամենից քիչ թւով երեխայ են կորցնում՝ 10—14⁰/₀, մինչդեռ Ռուսաստանը՝ 25⁰/₀, իսկ մի քանի տեղ նոյն իսկ 60⁰/₀ և մինչև անգամ 80⁰/₀!...

Հետևապէս հարկաւոր է կազմակերպել մի տեսակ խաչակիր արշաւանք, մի պատերազմ մահուկների մահացութեան դէմ, ուրեմն և ամեն ձեռնարկութիւն պէտք է ուղղել ամենից առաջ այդ եղևոյթի պատճառները մեղմացնելու դէմ: *)

Ի՞նչ պատճառների արդիւնք է վաղահաս մահը: Յայտնի է, որ վաղահաս մահւան ամենայայտնի պատճառը հիւանդութիւններն են. Բաւարիայում, ինչպէս ցոյց է տալիս վիճակագրութիւնը, մահւան դէպքերի ¹/₃-ը վարակիչ հիւանդութիւնների հետևանք է:

Պէտք է իմանալ, որ վարակիչ հիւանդութիւնների պատճառը երբեմն մեր երկրից դուրս պէտք է որոնել, որ մի քանի հիւանդութիւններ եկովի են, ինչպէս օրինակ խոլերը, որ Ասիայից է դալիս Եւրոպա:

Անգլիան լաւ է հասկացել այս բանը, ուստի սկսել է միջոցներ ձեռք առնել առողջացնելու այն արտաքին միջավայրը, որի մէջ ապրում է մարդ, և որը չպտնի պայմաններում չարմար հող է դառնում վարակիչ տարրերի զարգացման կամ հիւանդութիւնը հիւանդներից առողջներին փոխադրելու համար:

Նորից չկրկնելու համար այն, ինչ որ վերնասինք, այստեղ համառօտակի թւենք, որ ներկայումս ամեն տեղ, բոլոր քաղաքներում այդ նպատակով անմաքրութիւնները հեռացնում են կոյու-

*) Տես իմ յօդուածը «Մանկական աշխարհ» Առողջապահիկ թերթ. 1904 թ. №9

դացանցի միջոցով, մաքուր ջրի համար շինուծ են ջրմուղներ, փողոցները քարուծ են և մաքուր պահուծ, աղբն սլքելու համար վառարաններ են շինուծ, բնակարանները լաւացնուծ են և այլն:

Այս կարգի բոլոր ձեռնարկութիւնները, որոնք ուղղուած են արտաքին միջավայրի — այսինքն օդի, ջրի, հողի առողջացմանը, դործադրել են և դործադրուծ են միաժամանակ, սիստեմօրէն և յամառութեամբ, և արդէն ազդել են մահացութիւնների թիւը պակասելու վրայ:

Վարակիչ հիւանդութիւնների դէմ՝ ուրեմն և երկարակեցութեան համար մղած կռուուծ, առանձնապէս աչքի են բնկնուծ բոլոր քաղաքակիրթ երկիրները իրանց հետեւողական և յամառ դործունէութեամբ և առողջապահական ձեռնարկներով: Ներկայուծս նրանք հասել են բաւական շօշափելի արդիւնքների և այս ամենը, կրկնուծ ենք, բնդհանրապէս բարեբար ազդեցութիւն է անուծ մարդկանց առողջութեան վրայ և հիւանդութեան ու մահացութեան դէպքերը քչացնուծ է: Այսպէս օրինակ առողջապահական ձեռնարկութիւնները Վարշաւայուծ, թէև դեռ իրանց զարգացման շրջանուծն են, բայց արդէն բաւական իջեցրել են բնդհանուր մահացութիւնը 32-ից հասցնելով մինչև 25 — 22-ը ամեն հազար մարդուց:

Չարդացնելով վարակիչ հիւանդութիւնների ուսուծները և ուսուծնասիրելով հիւանդառիթ մանրէակների յատկութիւնները — գիտութիւնը, հասարակական առողջադիտութեան ձեռքը սուեց մի նոր

հզօր միջօց կուելու համար վարակիչ հիւանդութիւնների, ուրեմն և մեծ մահացութեան դէմ:

Այս նոր միջօցը աչքի առաջ ունի ոչ թէ արտաքին միջավայրը, ինչպէս վերը յիշած առողջապահական ձեռնարկութիւնները, այլ մարդուն իրան:

Այս միջօցը ձգտուծ է, առանձին հնարների միջօցով, ամեն մարդու մէջ զօրեղացնել կամ նօր առաջ բերել դիմացկուծնութիւն այս կամ այն հիւանդութեան դէմ, արհեստական ձանապարհով դրդուելով կամ ուժեղացնելով օրդանիդմի ինքնապաշտպանութեան բնդունակութիւնը:

Բնական և արհեստական անխօցելիութեան ուսուծնասիրութիւնը ստեղծել է նախազգուշական բժշկութեան մի մասնաձիւղ — նախազգուշական պատուաստներ. օրինակ ծաղկի դէմ, որ դեռ 1798 թ. փորձնական ճանապարհով դատել էր անդլիացի Ձեհները:

Այս շրջանուծ յետագայ հետադօտութիւնների և զիւտերի համար բանական ճանապարհներ բացին միայն մանարդէտային մանրէակների — հիւանդառիթ մանրէների աշխարհը դանելով — այսինքն՝ երբ երեւելի դիտնական Պաստօրը նախազգուշական պատուաստներ անելու կերպերը դտաւ Սիբիրական ախտի և կատաղած շների թօցնի դէմ:

Շուտով եղան ուրիշ նման զիւտեր. ներկայուծս մենք ունենք նախապատրաստական պատուաստներ շատ հիւանդութիւնների դէմ, ինչպէս օրինակ Բերինգի և Կիտաղատօի (եպպոնացի) շինուկը բկացաւի դէմ, Խովկենի պատուաստը դեղձուուցի, ժանտախտի

դէմ—որ մարդկութեան սոսկալի պատուհասներէց մէկն է:

Պէտք է յուսալ, որ մօտ ապագայում այդ շրջանի մէջ մարդկութիւնը միշտ նոր և նոր գիւտեր կ'անի, օրինակ զնդախտի, խոլէրի, հարինքների և մինչև իսկ սիֆիլիսի դէմ:

Պրուսիայում մինչև պարտադիր ծաղկահատութեան ընդունելը հարիւր հազար մարդուց մեռնում էր մօտ 100-ը, իսկ 1897 թ. ամբողջ Գերմանիայում, այսինքն 50 միլիոն ազգաբնակչութիւնից միայն երեքն են մեռել այդ հիւանդութիւնից:

Պակաս յաջող հետեանքների են հասել ծաղկի դէմ կռուելիս այն պետութիւնները, որտեղ ծաղկահատութիւնը պարտադիր չի եղել, օրինակ Փրանսիայում և Աւստրիայում:

Այդ է պատճառը, որ Ռուսաստանում ևս ծաղկահատութիւնը շատ չնչին յաջողութիւն ունի. բայց այստեղ աւելանում է և մի ուրիշ հանդամանք. ծաղկահատութեան ամենամեծ արգելքը ազգաբնակչութեան անզրադիտութիւնն է և նախապաշարած ահր պատուաստից (որ ռուս զիւղացու կարծիքով նեռի կնիքն է) ինչպէս ասում է մի ռուս զիտնական:

Գիտութիւնը հաստատել է վերջնականապէս, որ ծաղիկը բոլորովին պէտք է չքանայ բոլոր քաղաքակիրթ երկիրներից պարտադիր ծաղկահատութեան և հինգ-վեց տարին մի անդամ կրկնուող պատուաստների շնորհիւ:

Պէտք է ասել, որ շատ բժիշկներ զրաւում են նախազորշական պատուաստներով, մինչդեռ առող-

ջադիտութեան խնդիրն ու իդէալները շատ աւելի լայն են:

Որպէս զի մարդկային օրգանիզմը կարողանայ առանց իր ընդհանուր առողջութեանը վնասելու երկար ժամանակ անխոցելի մնալ շատ հիւանդութիւնների դէմ, անհրաժեշտ է ամենից առաջ միջոցներ որոնել մարդկանց կենսական ուժերի պաշարը մեծացնելու համար:

Ներկայումս մենք ուրիշ միջոցներ չունենք մարդու կենսական ուժերի պաշարն աւելացնելու, քան նրա սնունդը լաւացնելը և ապրուստի պայմանները բարւոքելը, սկսած երեխաների կանոնաւոր Ֆիզիքական դաստիարակութիւնից մինչև չափահասների կեանքն ու աշխատանքի պայմանները լաւացնելը:

Պէտք է ասել, որ առաջ ունենալ ժողովուրդի ադիտութիւնը, վատ սնունդը, ուժից վեր աշխատանքը և ուրիշ շատ բան, որոնց պատճառները խորն են մտած ժամանակակից կեանքի պայմանների մէջ, և որոնց հետ պէտք է կռուել ոչ միայն բժշկաառողջապահական միջոցներով, այլ և հասարակութեան լայն խաւերի և պետական իշխանութեան միջոցով:

Բոլոր ուժով ու միջոցներով զինեցէք մանուկների հիւանդութիւնների դէմ, զնդախտի, սիֆիլիսի և խմորութեան դէմ—այդ բոլորը վատասեւում ու կործանում է մարդկութիւնը:

ՅԱԻԵԼԻԱԾ.

Այստեղ աւելորդ չենք համարում մի քանի համառօտ տեղեկութիւններ տալ այն հիւանդութիւններէ մասին, որ չիշատակեցինք այս գրքոյցիւմ:

1. ԲԾԱԻՈՐ ՀՍՐԻՆՔ.

Սովհարինքը, ռազմահարինքը և բժաւոր հարինքը խիստ վարակիչ հիւանդութիւններ են, որոնք շատ զոհեր են տանում. նրանց զոհ են դնում և շատ բժիշկներ ու հիւանդապահներ՝ վարակելով իրանց պարաքը կատարելու ժամանակ:

Հիւանդութեան պատճառը յայտնի չէ, ենթադրում են որ այստեղ էլ մանր օրգանիզմներն են դեր խաղացողը:

Վարակել կարելի է օդի, անմիջական յարաբերութեան, մի երրորդ մարդու և անշունչ առարկաների միջնորդութեամբ:

Բժաւոր հարինքով վարակումներ դեռ մինչև այսօր էլ պատահում են Ռուսաստանում, Վենզրիայում, Իրլանդիայում, Իտալիայում և այլն:

Կարելի է ասել, որ շատ անգամ հիւանդութիւնը այդ տեղերից է անցնում ուրիշ երկիրներ. միջնորդ հանդիսանում են պանդուխտները, բեռնակիրներն ու թափառաշրջիկները: Շատ անգամ

ստուգւած է, որ այդ հարինքը տարածել է այն տեսակ տեղերում, որտեղ մի կարճ ժամանակ կանգ է առել իւր հայրենիքում վարակւած օտարականը:

Դիտողութիւնները ցոյց են տալիս, որ բժաւոր հարինքի համաճարակները յաճախ սկսել են կեղտոտ պահուցիչ շէնքերից, աղքատիկ հիւրանոցներից, այսպէս օրինակ՝ շատ անգամ հիւանդութիւնը սկսում էր ոստիկանատներում ու բանտերում, որտեղից դնալով տարածւում էր աւելի լայն չափերով:

Ս.մենից խիստ այդ հիւանդութիւնը տարածւում է սովի և պատերազմի ժամանակ, որից և ստացել է սովհարինք ու ռազմահարինք անունը:

Հիւանդութեան նշանները երեւում են վարակումից 1—3 շաբաթ յետոյ միայն. վարակւածը յանկարծ սարսուռ է զգում. սրան հետևում է տաբուլութիւնը 39—40°:

Իէմքը կարմրում է, շնչառութիւնն ու զարկերակն արագանում են, ախորժակը կորչում է, ծարաւը զօրանում է և քիչ քանակութեամբ կարմիր (յագեցած) մէզ է արտադրում: Գլուխը ցաւում ու պտոյտ է գալիս. հիւանդը կանգնել չի կարողանում և յաճախ ընկնում է անգիտակից դրութեան մէջ ու զառանցում 3—5 օր: Սրան յաջորդում է բժաւորման (դուրս տալու) շրջանը:

Իճերը խոշոր են սիսեռաչափ. կապտակարմիր գոյն ունեն և հուպ տալիս դունաթափ են լինում. սկզբում երեւում են կուրծքի և փորի արանքում, յետոյ ծածկւում է ամբողջ իրանը, ձեռքն ու ոտքը և վերջը դէմքը, մանաւանդ երեխաներինը:

Բժեհրը մնում են մօտ 10 օր. յետոյ կաշւի վրայ երևում են թեփեր և բժեհրը չքանում: Բացի այդ բժեհրը երբեմն պատահում են դնդասեղի գլխի շափ արիւնհոսութիւնից առաջ եկած կէտեր—պետիսեաներ:

Բժաւորելու ժամանակ տաքութիւնը անփոփոխ է մնում և միան երկրորդ շաբաթուայ վերջին կամ երրորդի սկզբին սկսում է անցնել, իսկ ճգնաժամին մեծ մասամբ առատ քրտինք է ընկերանում:

Բժաւոր հարինքը միշտ լուրջ էլք է ունենում. իսկ եթէ հիւանդները ծերունիներ, խմորներ ու սրտախտի տէր մարդիկ են՝ նրանց հիւանդութեան էլքն առանձնապէս լուրջ է լինում, որովհետև նրանք զժաւորութեամբ են տանում բարձր աստիճանի շերտութիւն և հեշտութեամբ զոհ են դառնում սրտի կաթւածին:

Բժաւոր հարինքի ժամանակ ամենից վտանգաւորը սրտի կաթւածն է, որ թոյներով (տոկսին) վարակելու հետեանք է. այդ վտանգը կարող է պատահել նոյն իսկ ապաքինելու ժամանակ: Բժաւոր հարինքը ունենում է նաև բարդութիւններ, օրինակ՝ թոքերի բորբոքում և այլն:

Բժշկութիւնը: Այս հիւանդութեան դէմ արմատական միջոցներ չկան: Մնունդը իւղալի պէտք է լինի. կաթ, կարելի է նաև տալ զինի. պարկելախոցերից ազատելու համար հիւանդի ղերքը պէտք է շուտ-շուտ փոխել՝ երբ նա անգիտակից վիճակի մէջ է. գլխին պէտք է սառուցով փամփուշտ դնել: Հիւանդներին պէտք է առողջներից զատել. բնակա-

րանը, սպիտակեղէնը, հագուստը և միւս իրերը պէտք է խնամքով ախտահանել շոգիով, ֆորմալինով, կարբոլով կամ սուլէմալով: Ասելն աւելորդ է, որ պէտք է ժամանակին դիմել բժշկի և զործել նրա ցուցմունքներով:

2. ԲՈՐՈՏՈՒԹԻՒՆ (Լեպրայ)

Բորը սրբնթաց կամ երկարատև հիւանդութիւն է. հիւանդանում է ամբողջ մարմինը. արտաքին մորթը ինչպէս նաև բերանի, քթի և կոկորդի մաղասաթաղանթը ենթարկւում են փոփոխութիւններին:

Միջին դարերում այս հիւանդութիւնը շատ էր տարածւած Եւրոպայում և միայն խիստ անցարգել (կարանտին) միջոցներով հնարաւոր դարձաւ նրա տարածելու առաջն առնել: Ներկայումս սակաւաթիւ հիւանդներ պատահում են Նորեգիա, Շւեդիա, Իսպանիա, Ռուսաստան, Ռումէնիա, Յունաստան, Իտալիա, Հնդկաստան, Պարսկաստան, Տաճկաստան. մինչև իսկ սրանից երկու երեք տարի առաջ մի քանի հիւանդներ են պատահել Պետերբուրգում, Մոսկւայում, Բագուում և այլն:

Հիւանդութեան պատճառը համարւում է բորառիթ ձողիկը, որ առաջին անգամ զտաւ Հանդէնը Լոնդոնում 1880 թ:

Հիւանդութիւնը միշտ պատահում է 20—40 տ. հասակում և համարեա չի դիպում երեխաներին: Բորոտութիւնը մի քանի տեսակ է լինում,

սակայն մի տեսակը զարգանալով իր ընթացքում մեծ մասամբ փոխուում գառնում է միւս տեսակ:

Սովորաբար յօնքերի շրջանում և ձեռքերի երեսին երևում են սակաւաթիւ մուգ-կարմիր բծեր, որոնք չքանում են և նորից վերագառնում՝ կամաց կամաց դարչնի գոյն առնելով:

Այդ տեղերը ճնշման ժամանակ ցաւ են զգում և գնալով հաստանում են ու գառնում կլորած և հանգուցներ՝ սաչմի մեծութիւնից սկսած մինչև կաղինի մեծութիւնը: Այդ հանգուցները թանձր ու ձկուն կաղմութիւն ունեն և մոխրագոյն են՝ երբեմն փալլուն երեսով: Կամաց-կամաց, նրանք բարձրանում ուռչում են. շատ անգամ կարելի է շոշափել նրանց մորթի տակից և նկատել որ պալարած և:

Հանգուցները կամ ջոկ-ջոկ են լինում կամ խումբերով. նրանք կարող են տարածւել ամբողջ մարմնի վրայ, բայց ամենից շատ զարգացած են լինում յօնքերի, ականջների, շրթունքների, կզակի և քթի վրայ:

Երբ այդ հանգուցները դէմքի վրայ են լինում, այն ժամանակ դէմքը փոխում է իր արտայայտութիւնը բնորոշ կերպով. այդ տեսակ դէմքին ասում են առիւծի կերպարանք: Ընդհանրապէս դէմքն աւելի լայն ու տափակ է երևում, դիմադծերը ջնշւում են. ճակատի մորթը հաստանում է, կնձիռները խորանում են, յօնքերը հաստանում, այտերը կախում են, քիթը հաստանում ու լայնանում է, շրթունքները ուռչում են և ականջները հաստանում:

Գլխի կաշւի վնասւած տեղերում մազերը թափուում են:

Բորի հանգուցները զարգանալով սովորաբար ենթարկւում են խոցաչին քայքայման:

Երբեմն այդ խոցերը խորանում են, այնպէս որ մահացումը կարող է կաշել նաև մկաններին, ջիղերին ու ոսկրներին. իսկ յօդերի քայքայումից յետոյ նոյնիսկ մատները թափւում են, իսկ երբեմն ամբողջ անդամը. օրինակ խեղճ հիւանդը ջրի կուժը ձեռքին տանելիս, յանկարծ տեսնում է, որ ամբողջ ձեռքը կամ մի քանի մատները վայր ընկան:

Հիւանդի ձայնը սկսում է խուպոտիլ և վերջը անլսելի դառնալ. բացի այդ շատ անգամ կոկորդում երևում են խոցեր. յաճախ այդ խոցերի պատճառով քթի կրնուկէ միջնորմը ընկնում է:

Բորի միւս տեսակը բժաւոր է. կաշւի վրայ երևում են մի կամ մի քանի բծեր, երիզով շրջապատւած. բծերը լինում են 10 կուպ. դրամի մեծութիւնից մինչև մի թաթի չափ:

Նրանք ամենից շատ տարածւած են լինում դէմքի և անդամների վրայ. ինչպէս նաև մարմնի ուրիշ տեղերի վրայ. սկզբում նրանք կարմիր գոյն ունին. ժամանակի ընթացքում սպիտականում են և կեղևը անզգայանում է. բծերը սկզբում չափազանց զգայուն են. յետոյ կարող են կորցնել այդ յատկութիւնը ու անզգայանալ կամ աւելի թուլ զգալ. այս հանդամանքը կարեօրութիւն ունի իբրև աստանիշ:

Բորի երրորդ տեսակը կամ անկախ է առաջ գալիս, կամ այս նախընթաց երկու տեսակից:

Այս տեսակին նախորդում են բշտիկներ, որոնք կարող են տարիներ տևել. յետոյ կամաց-կամաց մորթն ու մկանները անզգայանում են, մատների վրայ երևում են խեղումներ. երևում են նաև խոցեր, որոնք կարող են վայր թափւել:

Սովորաբար վնասւում են նաև նեարդերը. օրինակ ձեռքինը, ուսինը, որոնց կարելի է բարակ պարանների նման շոշափել ու նկատել կաշւի տակ:

Բորոտութիւնը տեւական հիւանդութիւն է և չաճախ շարունակւում է տասնեակ տարիներ. մահը պատահում է կամ զօրացող ուժասպառումից, կամ թարախային վարակումից, որ առաջ է գալիս բորոտի խոցերում կամ պատահական հիւանդութիւնից, օրինակ թոքերի բորբոքումից:

Ամենայնուայլ միջոցը հիւանդութեան տարածելու առաջն առնելու համար հիւանդին զատելն ու պահպանելն է յատուկ բորանոցներում, և ոչ թէ այդ խեղձերին հալածելը:

Պատահել են դէպքեր, որ հիւանդութեան սկզբին հիւանդը լաւացել է՝ զործ ածելով հնդկական «շոյ-մոզրա» իւղը. դժբախտաբար այդ իւղը միշտ չի օգնում:

Կրկնում ենք՝ այստեղ մեծ դեր է խաղում զատումը: Ներկայումս բորոտութեան դէմ վերին աստիճանի եռանդով կռւում են անգլիացիք Աւստրալիայի մօտ գտնուող Սանդուիչեան կղզիների վրայ:

Պետութեան կարգադրութեամբ բոլոր բորոտ-

ները պէտք է ուղարկեն Մալակա ժայռոտ կղզին, որտեղ նրանց համար առատ կերակուր են տանում նաւերով:

Հայր Դամիան միսսիոները կամովին բնակութիւն հաստատեց այդ կղզու վրայ, որ օգնութեան ձեռք մեկնի այդ մշտնջենական աքսորեալներին և ընկերացաւ նրանց աքսորին, վերջն էլ՝ հիւանդութեան:

Չնայած դրան գտնւեց մի ուրիշ հերոս-նահատակ, այս անունն էին տալիս Դամիանին ամերիկացիք և անգլիացիք, որը նոյնպէս կամովին հեռացաւ Մալակա կղզին խնամելու Դամիանին, որ հիւանդացել էր բորոտութեան վատ տեսակով. այդ երկրորդ հերոսը հայր Կոմարզին էր:

Մեղանից ամեն մէկը, կարդալով Կոմարզու վերջին հաշւետւութիւնը, կ'ասի, որ այդ երկու մարդը հանդէս են բերել ամենաբարձր արիութիւն, որ կարելի է երեւակայել:

Դամիանի կենսագրութիւնը, որ իսկպէս մի սուրբ մարդ էր, դրւած և թարգմանւած է բոլոր լեզուներով *):

3. ՍՊԻՏԱՐԻԻՆՈՒԹԻԻՆ (Լէյկեմիա).

Սպիտարիւնութիւնը արեան հիւանդութիւն է, որի պատճառը արեան սպիտակ զնդակների շատանալը և կարծիք զնդակների պակասելն է:

*) Կայ նաև հայերէն Գ. Բ. Մկրտումեանի թարգմանութեամբ:

Սպիտարիւնութիւնը մի հիւանդութեան վերջնական պատկերն է, որ դժբախտաբար մինչև այժմ մեղ ծանօթ է միայն իւր արտայայտութիւններով, իսկ նրա ծագումն ու էութիւնը մեղ անյայտ է առ այժմ. զարգացած դրութեան ժամանակ այդ հիւանդութիւնը մահ է բերում հիւանդին:

Գլխաւորապէս Վիրխովին ենք պարտական այս հիւանդութիւնն ուսումնասիրելու ուղին հարթելու համար. սրա մասին նա գրել է դեռ 1845 թ.:

Սպիտարիւնութեան բնորոշ առանձնայատկութիւնը համարում են սովորաբար արիւն արտադրող օրգանների ծանր հիւանդութիւնները. այստեղից առաջ է զալիս արեան կազմութեան փոփոխութիւնը: Նայած թէ հետեւեալ երեք օրգաններից որն է վնասւած—փայծախար, աւշաչին գեղձերը թէ ոսկրուղեղը, հիւանդութիւնն էլ կուչում է նրանց անունով, օրինակ՝ ոսկրուղեղային սպիտարիւնութիւն և այլն: Պէտք է այս էլ ասենք, որ սպիտարիւնութեան տարբեր ձևերը այլևայլ խմբումներ են կազմում իրար հետ:

Արիւնն արդէն աւել կամ պակաս փոխում է իր գոյնը. մանրագէտը ցոյց է ապիս, որ ոչ միայն արեան սպիտակ գնդակները նկատելի չափով շատացել են, այլ և՛ որ կարծիր գնդակները համեմատաբար քչացել են: Նորմալ գայմաններում սպիտակ ու կարծիր գնդակների յարաբերութիւնը մօտաւորապէս պէտք է լինի ինչպէս 300—805: 1. մինչդեռ սպիտարիւնութեան ժամանակ 50 կամ մինչև իսկ 10 կարծիրգնդակին զալիս է մէկ սպիտակ

գնդակ. իսկ ամենածանր դէպքերում սպիտակ զրնդակները գերակշռում են կարծիրներին:

Մի քանի դիտնականներ կարծում են, որ այս հիւանդութիւնը վարակիչ է. մի քանիսը հաւատացնում են, որ այդ արիւնի քաղցկեղ (РАКЪ) է. բայց դեռ այդ ապացուցւած չէ:

Իէպի այդ հիւանդութիւնը մարդու մէջ տրամադրութիւն են ստեղծում կարիքի մէջ անցրած կեանքը, որ կապւած է ուժերի խիստ լարումի հետ, հոգսերը, պատերազմի ծանրութիւնները. յանախ առաջ է զալիս երեխայ ծնելուց յետոյ, ինչպէս նաև մի ժամանակ սիֆիլիս ունեցած լինելու պատճառով: Այս հիւանդութիւնը քիչ է պատահում ծերերին ու երեխաներին:

Շատ անգամ հիւանդութեան նշանները խիստ աննկատելի են զարգանում:

Սկզբում մեծ մտամբ գանգատում են փայծախի ուռուցքից, որ փորի ծախ կողմը առաջ է բերում ճնշման ու լցւածութեան զգացում:

Սրան շուտով միանում է գեղձերի ուռուցքը, որ ստանում է նոյն իսկ մի բուռնցքի մեծութիւն՝ մանաւանդ վզի վրայ, կոնատակի փոսում և ածուկներում. ուռուցքը երբեմն դանդաղ է լինում, յանախ աւելի արագ և թռիչքներով, շատ անգամ սրան կցւում է անկանոն շերտ և ամբողջ կաշին նկատելի գունաթափուում է. բացի այդ նկատում է բաւական շնչատութիւն և մի քիչ արիւնհոսութիւն աղիքներից ու քիչից. պատահում է նաև

աւել կամ պակաս չափով խլու թիւն և տեսողութեան
թուլութիւն:

Շատ անգամ փայծախն այնքան մեծանում է,
որ բռնում է ոչ միայն փորի ամբողջ ծախ կողմը,
այլ և աչ կողմի մեծ մասը և այսպիսով սղծում ու
ճնշում է միւս ներքին դործարանները. մի քանի
օրգանների տեղափոխութեան պատճառով առաջ է
գալիս սրտի արագ դարկ և կրծքի սղծածութեան
զգացում:

Սպիտարիւնութիւնը երկարատե ընթացք ու-
նի, թէև պատահում են և սրբնթաց տեսակներ,
որ մահ են պատճառում մի քանի օրւայ կամ շա-
բաթւայ մէջ: Երկարատե սպիտարիւնութիւնը
սովորաբար տևում է մէկից մինչև երկու տարի:

Մահւան պատճառը ուժերի արագընթաց սպա-
ռումն է, արեան կորուստը, ուղեղային արիւնհո-
սութիւնը և պատահական հիւանդութիւնները: Ընդ-
հանրապէս սպիտարիւնութիւնը ծանր ու անբուժելի
հիւանդութիւն է:

4. ՏՐԻԽԻՆՈՉ:

Տրիխինը խոշոր որդերի տեսակին է պատկա-
նում. առաջին անգամ այդ որդը գտել են 1833 թ.
Լոնդոնում մարդու և մի քանի կենդանիների մկան-
ներում:

Տրիխինական հիւանդութիւնը առաջ է գալիս
արիխինի մարդու մարմինը մտնելուց, այդ հիւան-
դութեան առաջ բերած երևույթները ընդհանրապէս

կապ ունին արիխինների զարգացման և կենսական
պրոցէսների հետ:

Սովորաբար մարդ հիւանդանում է արիխինով
վարակւած խոզի միս ուտելուց յետոյ, որի մէջ այդ
որդերը չեն սատկել կերակուրը պատրաստելու ժա-
մանակ:

Վարակւած միսն ուտելուց յետոյ արիխինները
մարդու ստամոքսից մտնում են նուրբ աղիքները,
այստեղ երեք օրւայ ընթացքում հասունանում և
բեղմնաւորւում են և մեծանում 3—4 անգամ, իսկ
եօթն օրից յետոյ ահագին բաղմուժեամբ սերունդ
են արտադրում:

Նորելուկները աղիքներից մտնում են մկան-
ները, այստեղ նրանք խցկւում են մկանային թելերի
արանքը, իսկ յետոյ ծածկւում են մի պարկով:

Տրիխինային հիւանդութիւնը համաճարակի
ձևով է երևում սովորաբար. զրա պատճառն այն
է, որ վարակւած խոզի միսը միաժամանակ շատերն
են ուտում. վարակուած տարածւում է մի որոշ
խանութից:

Ուրիշ անգամ հիւանդանում է ազգականների
և ծանօթների մի շրջան, եթէ ճաշել են միատեղ
կամ ընծայ են ստացել վարակւած խոզի միս:

Որքան խոզախոռները կեղտոտ ու անկարգ են
լինում, այնքան աւելի են վարակւում խոզերը արի-
լինով: Վտանդաւոր են և արիխինով վարակւած
խինով: Վտանդաւոր են և արիխինով վարակւած
մկները, որոնք ապրում են խոզախոռներում և որոնց
հանույքով ուտում են խոզերը: Մկներն էլ փոխա-

դարձաբար վարակւում են խողերից, որովհետև ուսում են նրանց արտաթորութիւնները:

Որովհետև մկները չաճախ դաղթում են մի աստուից միւսը, ուստի նրանք շատ հեշտ կարող են վարակել խողերի մի ամբողջ բոլուկ: Թէ որն է այդ հիւանդութեան սկզբնապատճառը—մոկը թէ խողը, դեռ անորոշ է մնում:

Ինչպէս վերն էլ ասինք, երբ ծարդու աղիքներում արիխինան բեղմնաւորւում ու եօթն օրից յետոյ ահագին քանակութեամբ նոր սերունդ է առաջ բերում—սրանք արագութեամբ թողնում են աղիքներն ու մանում մկանները: Մի քանի մկաններում արիխինը շատ չաճախ են պատահում. այսպէս են օրինակ՝ ստոծանին, կողամիջի մկանները, ձայնակապերի մկանները, վղի, աչքերի և ծամելու մկանները, իսկ անդամների մկաններում ամենից շատ արիխին պատահում ենք ջիլերի մօտ:

Մատաղ արիխինները մտնելով մկանների մէջ առաջ են բերում բորբոքում և մի քիչ ժամանակ անցնելուց յետոյ որդը պատւում է լիմոնածե ծածկոթով, որտեղ նա կարող է կենսունդունակ մնալ երկար տարիներ:

Մկանների մէջ արիխինն արդէն պարզ աչքով նկատելի է, որովհետև նրա ծածկոյթը (կապսուլը) նման է փայլուն-դեղին մանր կէտի. երբեմն մկանները լիքն են լինում այդ տեսակ մանր կէտերով: Ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, որ մկանները պէտք է ենթարկւեն մանրադէտային հետադասութեան:

Տրիխինով վարակւած անձերը առողջ են մնում

մօտ մի շաբաթ. եօթ օրից յետոյ միայն սկսում է սիրար խառնել ու թափել, փորը բացւում է. այս բոլորը երբեմն ասիական խոլէրի նմանութիւն է աայիս:

Հիւանդներն սկսում են դանդաւել, որ իրանի և անդամների մկանները խիստ ցաւում են. ամենաթեթեւ շփուձը հիւանդաղին ցաւ է պատճառում. ձայնը խռպոտում է, շնչառութիւնը դրժւարանում. իսկ անդամներն ամեն անգամ շարժելիս անտանելի ցաւում են. ծամելիքի մկանները կծկւում են և տախտակի պէս փայտանում. յօնքերն ու անդամները ջրակալում են:

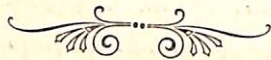
Սովորաբար արիխինային հիւանդութեան ընկերանում է ջերմը, մինչև իսկ 39—40⁰c. բաց այդ ջերմը որոշ ընթացք չունի. սակայն ջերմային դրութիւնը շարունակւում է երկար ժամանակ. ծարաւը զօրանում է, ախորժակը կորչում. լեզուն փառակալում է. հիւանդները խիստ քրտնում են, երևում են քրտնքի խոշոր կաթիլներ. միշտ դանդաւում են անքնութիւնից. փորներն փքւում է:

Հիւանդի ուժերը գնալով պակասում են. երևում են խիստ ջրակալումներ. և մի քանի շաբաթից յետոյ խեղճ հիւանդները սոսկալի տանջանքներից մեռնում են ուժասպառ:

Տրիխինոզի ելքը ընդհանրապէս լուրջ է լինում: Մինչև բժշկի հասնելը պէտք է անմիջապէս լուծողական ձէթ տալ: Այս հիւանդութեան ժամանակ ահագին նշանակութիւն ունի արգելաւիթ միջոցների ձեռնարկելը:

Ինչպէս արդէն հիւանդութեան ծաղումից երևում է, հարկաւոր է խողախոռոնները մաքուր պահել, ամենախիտ հսկողութիւն ունենալ ծախու մտի վրայ, և ընդհանրապէս հեռու մնալ հում կամ կիսեփ միս ուտելուց:

Միակ նիշտ միջոցը արիւիւններով չվարակելու դէմ բոլոր մորթած խոզերի միտը կանոնաւոր և խնամքոտ մանրադէտային քննութեան ենթարկելն է:



ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՐԱՄԵԱՆՑԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՄԲ ԼՈՅՍ ԵՆ ՏԵՍԵԼ ՀԵՏԵԻՆԱԼ ՊՍՏԿԵՐԱԶԱՐԴ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ.

1. Բերնան՝ կազմեց Ե. Թովչեան 10 Կ.
2. Մահմեդ՝ " " 7 »
3. Մեսրոպ Մաշտոց՝ կազմեց Ե. Թ. 5 »
4. Սահակ Պարթև՝ " " 5 »
5. Հաուպաման՝ " " 15 »
6. Մեծն Ներսէս՝ " " 5 »
7. Զրադաշտ կազմեց Մ. Թամամշեան 7 »
8. Ընարութիւն կաթնատուների (26 պատկ.)
9. Մեծատուրեանի 15 »

Զուտով լոյս է տեսնելու՝

Պուշկին.

Պատրաստ է տպագրութեան համար՝
Ա. Բալանթար.— Հանրամատչելի ձեռնարկ կաթնատուներէն:

Պատրաստում են նոր հրատարակութիւններ:



- ԴԻՄԵԼ՝
- 1) С.-Петербург: У. М. Армянско Амская 38.
 - 2) Муфлюс: Книжной магазин Тумендеро.
 - 3) Եսկ: М-во „Прометеев“. Красноводская д. Амурово.

«Պուշկինեան Արագատիպ». Ա. Պետերբուրգ, Լեոնովով փ. տ 4



ԲԺ. Ա. ԲՈՒԳՈՒՂԱՆԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

1. Առաջին օգնութիւն մինչև բժշկի գալը (սպառ.)	5 կ.
2. Վարակիչ հիւանդութիւններ	5 »
3. Ինչ է սիֆիլիսը	5 »
4. Առողջապահական զրոյցներ	5 »
5. Ինչ է ժուժկալուծիւնը	5 »
6. Ինչ է անառակութիւնը	5 »
7. Վններական ախտեր	5 »
8. Աշակերտի առողջապահութիւն	2 »
9. Մեր ներազերը	10 »
10. Սիֆիլիս (բարեխոխուած)	10 »
11. Առողջ հոգին առողջ մարմնի մէջ	10 »
12. Գեղձախտ (գօլտուխտ)	10 »
13. Ո՛վ է յանցաւորը	15 »
14. Կարիք և բարեգործութիւն	15 »
15. Ժառանգականութիւն և դաստիարակութիւն	15 »
16. Մանկավարժական համառօտ զրոյցներ	15 »
17. Մարմնամարդութիւն (25 պատկերով)	20 »
18. Առողջապահական նուէր նորաստի կանանց	20 »
19. Կիներ և տղամարդը	15 »
20. Վերբարձրական հիւանդութիւն և օպերացիա	5 »
21. Ինչ է կաշու հիւանդութիւնը	15 »
22. Երիտասարդութիւն և ծերութիւն	15 »
23. Առողջ ու հիւանդ երեկոյցի ոգին	20 »
24. Ուղեղի սիֆիլիսը (գլխի և ողնաշարի)	20 »
25. Ստամոքսի կատարը	20 »
26. Քուն և կրաղ (մի պատկերով)	25 »
(Մեծագիր պատկեր «Քուն և կրաղ») առանձին	10 »
27. Գործարան թէ կրկրագործութիւն	15 »
28. Մնացաշտութիւն ու կախարդութիւն	20 »
29. Մտերմական խորհուրդներ պատանիներին	20 »
30. Գոյութեան կռիւ	20 »
31. Ռուդոլֆ Վլրիտով	» »

Գ Ի Մ Ե Լ՝ Թիֆլիս Կենդրոնական և Գուտտենբերգ,
Բարու Պրոմէթէոս զրախանութներին.

Պահեստը զանուս է Պետերբուրգ,
«Պուշկինեան տպարան», Լեշաուկով փողոց, 4.